

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Географічний факультет
Кафедра економічної і соціальної географії імені професора Олега Шаблія

Завідувач кафедри

_____ доц. Гудзеляк І. І.

«_____» _____ 2023 р.

ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ

Магістерська робота

Предметна спеціальність 014.07 Середня освіта (Географія)
Освітньо-професійна програма «Середня освіта (Географія)»

Виконала: студ. ГРОМ-21С
Кравчук Вероніка Тарасівна

(підпис)

Науковий керівник:
доц. Гудзеляк Ірина Іванівна

(підпис)

Рецензент:
доц. Лабінська Галина Миколаївна

(підпис)

АНОТАЦІЯ

Кравчук В.Т. Вивчення географії населення України в середній школі.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр» за освітньо-професійною програмою «Середня освіта (Географія)». Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2023, 74 с

Розкрито сутність поняття географія населення України. Охарактеризовано особливості сучасного розвитку географії населення України. Проаналізовано особливості вивчення географії населення України у школі. Визначено переважаючі дидактичні прийоми у вивченні географії населення України. Розроблено конструктори міжпредметних уроків з теми дослідження, запропоновано використання інтерактивних методів та комп'ютерних технологій при вивченні географії населення у школі.

Ключові слова: географія населення України, середня школа, міжпредметні зв'язки, інтерактивні технології, конструктори уроків.

ANNOTATION

Kravchuk V.T. Studying the Population Geography of Ukraine in Secondary School.

Qualification work for the degree of "Master" in the educational-professional program "Secondary Education (Geography)." Ivan Franko National University of Lviv. Lviv, 2023. 74

The essence of the concept of the population geography of Ukraine is revealed. The features of the contemporary development of the population geography of Ukraine are characterized. The peculiarities of studying the population geography of Ukraine in schools are analyzed. The predominant didactic methods in the study of the population geography of Ukraine are determined. Constructors of interdisciplinary lessons on the research topic are developed, proposing the use of interactive methods and computer technologies in studying the population geography in schools.

Keywords: population geography of Ukraine, secondary school, interdisciplinary connections, interactive technologies, lesson constructors.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ	6
1.1. Поняттєво-термінна система «географія населення України».....	6
1.2. Методи дослідження географії населення.....	13
1.3. Компетентністний підхід у навчанні.....	16
РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ	19
2.1. Формування статистичної грамотності учнів під час вивчення географії населення у середній школі.....	19
2.2. Формування демографічних знань учнів.....	25
2.3. Вивчення особливості міграції населення України.....	31
2.4. Вивчення розселення та урбанізаційних процесів.....	42
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ	45
3.1. Аналіз навчальної програми з географії.....	45
3.2. Методи викладання географії населення України у середній школі..	47
3.3. Інтегрований урок географії та художньої культури «Етнографічна характеристика Карпатського регіону».....	51
3.4. Інтегрований урок географії та інформатики «Демографічні процеси України та світі».....	57
3.5. Екскурсія для учнів: методичні рекомендації.....	63
ВИСНОВКИ	66
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА	69

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасна географія населення, як окрема галузь науки, визначається не лише академічними дослідженнями, але й важливою роллю в освіті, де її вивчення має велике практичне значення для розуміння соціокультурних, економічних та демографічних аспектів розвитку суспільства. У середній школі, як періоді ключового формування світогляду та активного становлення особистості, вивчення географії населення виступає як важливий інструмент для розкриття географічних закономірностей та розвитку критичного мислення учнів.

Населення як система має глибокі структурні особливості. Структурні особливості населення відображають природно-історичні та соціально-економічні аспекти соціального розвитку. Звернення до них необхідно для вирішення не тільки пізнавальних завдань, але й етичних і світоглядних проблем. Таким чином вивчення статево-вікового складу, етнічної та релігійної структури, територіальної організації та механічного руху населення повинно базуватися на розумінні учнями стійких зв'язків між природними, історичними і соціальними факторами, що формують територіальні суспільні системи. Отож при вивченні розділу «Населення» потрібно використовувати різноманітні джерела географічної інформації (статистичні дані, тематичні карти та інші.).

Середній рівень освіти є періодом, коли формується основна географічна грамотність учнів, та вивчення географії населення надає можливість висвітлити складні аспекти сучасного соціально-економічного ландшафту України.

У ході дослідження враховуються особливості пізнавальних здібностей та інтересів учнів різних вікових груп, що дозволяє розробити ефективні педагогічні стратегії для забезпечення оптимального рівня засвоєння матеріалу. Зокрема, розглядаються можливості використання інтерактивних методів, віртуальних ресурсів та комп'ютерних технологій для створення цікавого та ефективного навчального процесу.

Метою дослідження є проаналізувати особливості вивчення географії населення України у середній школі, ознайомитися з навчальними програмами та методичними матеріалами; використання інтерактивних методів, технологій та мультимедійних ресурсів для створення змістовного та цікавого навчального середовища.

Завдання дослідження:

- Визначити теоретичні і методичні основи географії населення України;
- Охарактеризувати суспільно-географічні особливості населення України;
- Надати практичні рекомендації до вивчення географії населення в середній школі

Об'єкт дослідження – географія населення України в середній школі

Предмет дослідження – дидактичні та виховні аспекти вивчення географії населення України для навчально-виховного процесу.

Науково-теоретичною базою для виконання магістерського дослідження стали праці провідних науковців: А. Доценко, М. Дністрянський, Ф. Заставний, Я. Олійник, О. Заставецька, Л. Заставецька, К. Мезенцев, І. Гудзеляк.

Інформаційною базою для написання магістерської роботи слугували нормативні та методичні документи Міністерства освіти і науки, статті, шкільні підручники, навчально-методичні посібники для вчителів. Статистичні дані зібрано через офіційні електронні ресурси , Європейського союзу, ООН, Статистичний щорічник України.

Структура роботи. Магістерська робота складається з трьох розділів, висновків, використаних джерел (54 позиції), таблиць (9) і рисунків (18).

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ НАСЕЛЕННЯ У СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ

1.1. Поннятево-термінна система «географія населення»

Географічне пізнання світу відбувалося впродовж людської діяльності. Для того щоб вижити, необхідними стали знання про населення суміжних територій, його способів життя, звички і характер господарювання. З утворенням перших держав виникла потреба у знаннях про кількість і структуру населення. Почали зароджуватись перші концепції населення, в яких філософи намагались розв'язати проблему оптимальної кількості населення держави.

Перші наукові географічні уявлення пов'язані з Давньою Грецією, де виникла мілетська натурфілософська школа. Заслугою давніх філософів Давнього Світу є те, що вони започаткували розвиток поглядів на населення, зокрема заклали вихідні теоретичні положення географії населення.

У середні віки інтенсивніше вчення з географії населення розвивалося в арабських країнах. Араби багато подорожували, відкривали й описували нові землі та людей, які їх заселяли.

Значним поштовхом у розвитку географії населення стали Великі географічні відкриття XV-XVI ст., які збагатили науку численними описами Нової землі та людей, що її населяли.

Визначний вплив на розвиток демографічної думки мала філософія меркантилізму, представники якого розглядали населення як чинник примноження багатства країни, обґрунтовували заохочення імміграції збільшення багатства держави.

Значним поштовхом у розвитку географії населення та демографії запровадження переписів населення. Державна статистика населення уперше була запроваджена у Швеції.

З кінця XVIII початку XIX ст. починають формуватися національні географічні школи, які мали особливі досягнення у вивченні населення. [4]

Елементи географії населення в Україні беруть початок у XVII-XVIII ст. і зароджувались у лоні державознавства. На початку XIX ст. вийшли праці, присвячені історико-демографічному вивченню населення України. Теоретичні основи вивчення населення закладено на початку XIX ст. Вагомий вплив на формування демографічних ідей мала Київська школа статистики. Значний внесок у розвиток української демографії зробив В.Садовський. До скарбниці української географії населення належать наукові праці О.Степанів. Інституційне забезпечення проведення демографічних досліджень розпоч. Із існування у 1882р. кафедри географії у Львівському університеті. Значне пожвавлення вивчення після Другої світової війни пов'язане зі заснуванням географічних факультетів та кафедр економічної географії в українських університетах. [3]

На сучасному етапі інтенсивно формується понятійно-термінологічний апарат соціальної географії та регіональної соціальної географії. Значний внесок у його розвиток зробили сучасні українські географи О. Шаблій, Ф. Заставний, М. Пістун, Я. Олійник та ін. [53]

Під понятійно-термінологічним апаратом розуміють наукову мову тієї чи іншої галузі знань. Замість терміна понятійно-термінологічний апарат як рівноцінний вживають термінологічна система або термінологія, розуміючи під ними сукупність термінів певної галузі знань науки (виробництва, техніки, мистецтва тощо), пов'язаних з відповідною системою понять. [53]

Формування понятійно-термінологічного апарату соціальної географії має такі специфічні особливості:

1. Світоглядне значення соціальної географії сприяє використанню у її понятійно-термінологічному апараті значної кількості філософських і загальнонаукових термінів і понять.

2. "Географічність" соціальної географії, тобто входження цієї галузі знань до системи географічних наук, детермінує використання в її межах понятійно-термінологічної системи "Географія".

3. Розвиток соціальної географії на стику географії та соціології зумовлює вживання в її межах понятійно-термінологічної системи "Соціологія".

4. Диверсикованість процесу соціалізації та галузева структура соціальної географії визначає необхідність використання у складі понятійно-термінологічного апарату соціальної географії таких понятійно-термінологічних систем, як "Людська діяльність", "Релігія", "Культура", "Освіта", "Наука" та ін.

5. Відносна молодість соціальної географії та регіональної соціальної географії є причиною того, що в наш час найважливіші для цих галузей знань понятійно-термінологічні системи "Соціальна географія" і "Регіональна соціальна географія" перебувають на стадії становлення.

6. Наукова мова соціальної географії вирізняється наявністю у її складі значної кількості абстракцій, що характерно для всіх соціальних наук, до складу яких, як відомо, входить і ця самостійна галузь знань.

7. Понятійно-термінологічний апарат соціальної географії і регіональної соціальної географії перебуває на стадії трансформації у зв'язку зі сучасними особливостями формування української термінології. [53]

Потреба у раціональному територіальному плануванні та розміщенні виробничих сил і у формуванні програм соціально-економічного розвитку регіонів викликали великий інтерес географів до проблем населення, до вивчення демографічної ситуації, міграцій, урбанізації і закономірностей розселення населення.

Нові методологічні підходи та концепції, що виникли у соціології, демографії, економіці, екології, поява і можливість використовувати математичне моделювання сприяли тому, що географія населення сформувала свій предмет вивчення.[1]

Більшість сучасних географів розглядають географію населення як складову частину соціально-економічної географії та суспільної географії (М. Пістун, 1996, О. Шаблій, 1997; рис. 1.1 – 1.2). [1]

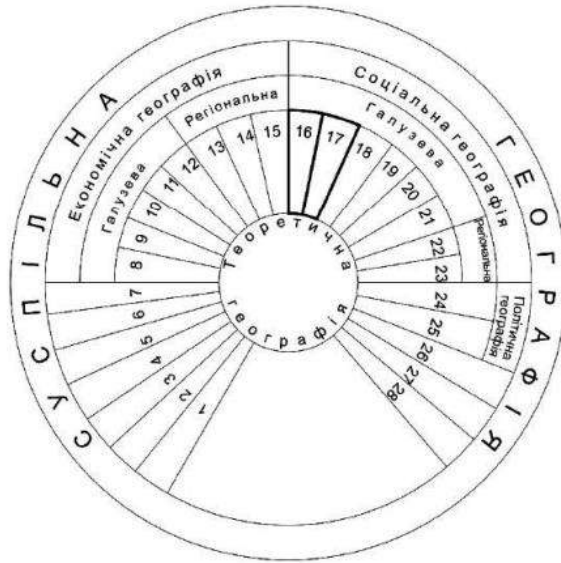

Рис 1.1. Структура суспільної географії (М. Пістун, 1996)[53]

(16 – Географія населення, 17 – Географія населених пунктів)

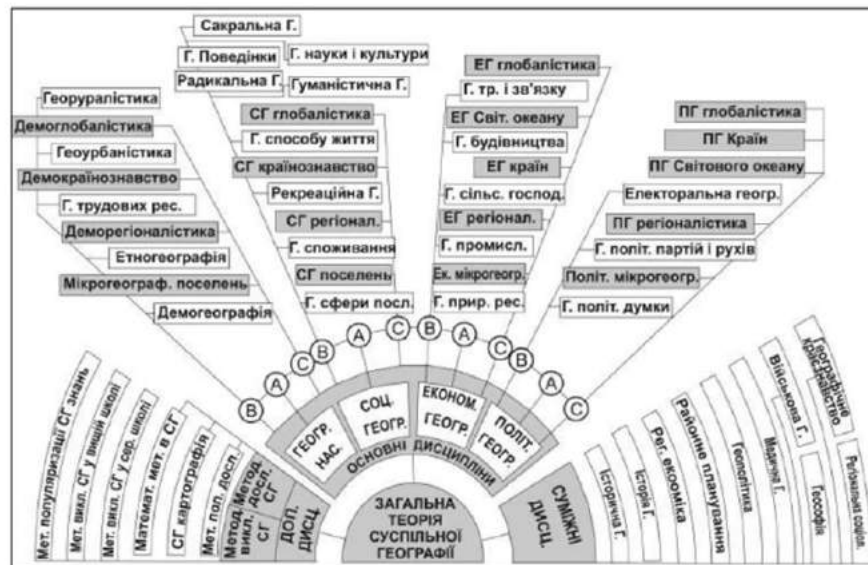

Рис 1.2. Структура суспільної географії (О. Шаблій, 1997)[52]

Географічні поняття – це узагальнена форма відображення дійсності, зміст якої в цілому визначається суттєвими ознаками географічних об’єктів, процесів і явищ і відношеннями між ними [34].

Система географічних понять у формі термінів утворює фундамент географічної освіти в школі. Важливе місце в цій системі відводиться соціально-економічним термінам і поняттям, серед яких центральне місце посідають ті, що відносяться до географії населення та поселень. [34]

На уроках географії відбувається поступове засвоєння учнями понятійно-термінологічного апарату географії населення, яке досягається виконанням таких завдань, як: «увести поняття», «розширити обсяг», «поглибити», «закріпити», «конкретизувати та закріпити істотні ознаки поняття», «застосувати поняття з метою отримання нових знань». Цей процес має бути організований учителем у такій формі, яка б урахувала складність понять для засвоєння, вікові особливості учнів, рівень їхньої підготовки, технічну оснащеність процесу навчання (наприклад, наявність Інтернету та презентаційного обладнання), день проведення заняття (наприкінці робочого тижня в учнів накопичується втома) тощо.

Аналіз шкільної програми з географії дозволяє виділити теми (8 клас), вивчення яких потребує знання досить великої кількості термінів і понять, а саме: «Кількість населення у світі та Україні. Чинники, що впливають на кількість населення: природний рух, міграції. Зміна кількості населення у світі та Україні»; «Трудові ресурси і зайнятість»; «Урбанізація». Тож під час проходження цих тем вчителю необхідно зробити особливий наголос на опанування учнями термінології. [34]

Формування змісту поняття відбувається на основі його основних та другорядних (несуттєвих) ознак. Оскільки ознаки, які включаються в поняття, становлять його зміст, пропонуємо дотримуватись схеми для кращого засвоєння учнями понять (таблиця.1.1). Для розуміння сутності терміну можна дати учням розширене визначення терміну під запис та запропонувати підкреслити суттєві ознаки та другорядні. Гарним початковим методичним прийомом у роботі з термінами є звернення до етимології терміна. Наприклад, етнографія – походить від грецького «етнос» – плем'я, народ; «графо» – пишу.

Схема структурування поняття [34]

Назва об'єкта (процесу, явища)	Що таке? Опорне слово – назва об'єкту/об'єктів, процесу, явища	Базові (суттєві) ознаки Яке? Яка? Який?
Місто	населений пункт	із чисельністю населення не менше 10 тис. осіб, 2/3 яких – це робітники, службовці та члени їхніх родин.
Міграція	переміщення людей	пов'язане з перетином меж та кордонів на більш-менш тривалий термін.
Депопуляція	зменшення чисельності населення	зумовлене перевищенням смертності над народжуваністю.

Часто учні не розрізняють деякі поняття («мегаполіс» та «мегалополіс»), плутають терміни («економічно активне населення» і «зайняте населення», «іммігранти» та «емігранти»). Подолати термінологічну плутанину дозволять порівняння та змістовна конкретизація сутності кожного поняття. Для акцентування уваги на сутнісних рисах поняття можна ефективно використовувати денотатний граф (схему-класифікацію) за підготовленим шаблоном. Денотатний граф – це схема-дерево, яка певним чином описує поняття, розкриваючи його аспекти. Від поняття-стовбура відходять гілки-дієслова, а від них – гілки-імена. Дієслова – це основи дії та відношення, властиві поняттю, імена – ті поняття та явища, з якими основне поняття пов'язане. Його доцільно використати і для пояснення терміну, і для перевірки знань та умінь, запропонувавши учням самостійно заповнити порожні нижні прямокутники. [34]

Для кращого розуміння учнями взаємозв'язку та супідрядності термінів доцільно використовувати інтелект-карти (ментальні карти, карти пам'яті). Ментальна карта, популярність якої швидко зростає, являє собою графічне, системне відображення змістовних та причинно-наслідкових зв'язків між поняттями, виконане на великому аркуші паперу або в електронному вигляді виведене на екран. Ментальні карти характеризуються лаконічністю, структурованістю, компактністю та багаторівневістю. Як приклад завдання, спрямованого на розуміння супідрядності понять, наведемо таке: дати учням перелік структурно-

логічно переплутаних термінів та запропонувати скласти інтелект-карту, на якій представити ієрархію рід – вид – ознаки. Варіант «переплутаних термінів» під час вивчення поселенської тематики може бути таким: населені пункти або поселення, місто, село, сільські поселення, селище міського типу, хутір, селище, міські поселення. Після виконання завдання учнями на екран для перевірки виводиться правильно складена інтелект-карта (рис. 1.3). Аналогічні завдання різного ступені складності можна запропонувати учням під час вивчення тем, присвячених світовим та національним релігіям, етнічному складу населення, мовним сім'ям. [31]

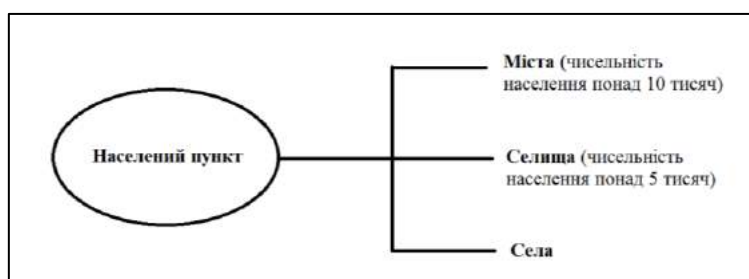

Рис. 1.3. Інтелект-карта до терміна «населений пункт» (складено автором)

Терміни, на відміну від звичайних слів, позбавлені емоційного забарвлення, тому не будуть яскравими, вражаючими або цікавими в такій мірі, щоб запам'ятатися довільно. Саме тому під час формування понятійного апарату в учнів слід задіяти всі види пам'яті: зорову (бачити); слухову (але не просто слухати, а сприймати промову вчителя), тактильну (торкатися), рухому (писати, бо написання є потужним засобом концентрації уваги), емоційну (переживання) [33].

Формування в учнів понятійно-термінологічного апарату географії населення є актуальною та одночасно складною проблемою, яка потребує вивчення та методичного опрацювання. Характерними особливостями термінів і понять цієї групи є: складність (потребують багатоетапного повернення до їх вивчення), високий рівень абстрагування, розбіжність міжнародних та національних тлумачень деяких термінів. Разом із тим важливість засвоєння термінів і понять саме з географії населення

пояснюється їх соціальним спрямуванням, широким використанням у повсякденному житті, міждисциплінарним характером, виходом на суміжні науки (демографію, соціологію, економіку, етнологію тощо).

1.2. Методи дослідження географії населення

В ході дослідження населення географи використовують як загальнонаукові, так і специфічні методи. До загальнонаукових методів належать аналіз і синтез, індукція і дедукція, аналогія і моделювання, абстрагування і конкретизація, системний аналіз. [1]

Серед загальнонаукових методів в географії населення важливе місце належить *спостереженням*. Певні ознаки сукупності людей, їх розміщення, просторові взаємозв'язки є предметом спостережень та обробки отриманих результатів у дослідженнях географів. У географічних дослідженнях використовуються такі групи ознак населення:

- демографічні (стать, вік, громадянський стан);
- економічні (професія, кваліфікація, відношення до праці – економічно активне або пасивне –, трудовий стаж, джерела засобів існування);
- культурні (рідна мова, національність, освіта, відношення до релігії, проживання у місті або селі);
- соціальні (службове положення, громадянство, участь у політичних організаціях, класова приналежність);
- біологічні (раса, група крові, ріст та інші антропологічні ознаки);
- географічні (місце народження і проживання, місце події, у якій брав участь індивід або група людей тощо). [1]

За допомогою них вивчається просторова диференціація названих ознак населення, просторових структур населення, які досліджуються в двох аспектах: розміщення населення і взаємодія, яка означає рух у географічному просторі.

Первинною одиницею спостереження у розселенні є поселення – постійне або сезонне – що характеризується просторовою обмеженістю та територіальною спільністю. [1]

Основним та головним методом у географії населення є також *картографічний*. Серед карт розселення найбільш розповсюдженою є карта щільності населення, що зроблена методом картограм поверхні, тому дає генералізовану (спрощену) характеристику особливостей населення.

В наш час широко розвинуто *комп'ютерне створення карт* розміщення населення. Найбільш розповсюджений спосіб зображення населення – крапковий. За допомогою цього методу створюються карти розміщення населення, на яких за рекомендацією Міжнародного географічного союзу значення однієї крапки становить 200 осіб. Вивчення форм розселення важливе для порівняльно-географічної оцінки умов життя людей, для планування розміщення нових об'єктів будівництва (підприємств, закладів обслуговування), транспортної сітки різних країн та районів. Це важлива частина задач географів, оскільки характеристика цих форм та їх обумовленості всією сукупністю загальних та місцевих регіональних факторів має суттєве теоретичне та практичне значення. Перш за все, для розуміння причин виникнення різних форм, оцінки їх відповідності сучасним перспективним потребам суспільства та його окремих територіальних груп, розуміння закономірностей розвитку цих форм та можливостей їх перетворення. [2]

Статистичні методи належать до основних методів дослідження географії населення. Вони дають змогу визначити різні параметри народонаселення в цілому та його частин на основі інформацій, що характеризують особу, індивідум, тобто виявляти т. з. статистичні закономірності. Серед статистичних методів виділяють метод групування як первинну основу обробки даних про мережу поселень:

- просте – за величиною (за людністю, віку, функціях, складу населення, динаміці тощо);

- комбіноване – за двома або більше ознаками з певним кількісними співвідношеннями;
- розподіл всього населення території за визначеними групами поселень. [2]

Історичний метод застосовується в усіх суспільних науках, в тому числі і в географії населення. Він дає змогу розглядати формування якісних та кількісних характеристик народонаселення в часовому вимірі. Знання історично-географічних умов розвитку необхідне для розуміння сучасної географії населення і розміщення поселень, а також для прогнозування їх змін.

Близьким до історичного є *генетичний метод*, заснований на аналізі процесу виникнення, становлення, послідовності стадій розвитку явищ чи предметів. [1]

Порівняльний метод притаманний усім географічним наукам. Він покликаний знайти найбільш істотні риси подібності та відмінності у структурі населення певних регіонів світу, в їх географічних типах розселення.

Метод системного аналізу включає оцінку поведінки об'єкта дослідження як сукупності елементів, що утворюють систему з усіма факторами, які впливають на його функціонування. Цей метод передбачає всебічне дослідження кожної з територіальних систем розселення, як цілісної системи, особливостей розміщення і розвитку її населення, її внутрішніх і зовнішніх зв'язків. [5]

Метод географічного районування сприяє виявленню взаємопов'язаних та більш-менш однорідних в демографічному, етнічному тощо аспекті регіонів. Його успішне використання потребує обробки різноманітної інформації стосовно населення та її територіальної структури. Дистанційні методи спостережень широко використовуються в дослідженнях розміщення населення, в першу чергу систем поселень. Вони дають нову і детальну інформацію про особливості концентрації населення на великих просторах, про характер та межі населених пунктів, міських агломерацій тощо.

Дедалі більшого значення набуває *геоінформаційний метод*. Полягає він у створенні геоінформаційних систем, які є сучасним засобом збирання, збереження та аналізу різноманітних відомостей про географічний простір, в тому числі про його населення.

Метод моделювання є ефективним засобом виявлення суттєвих ознак явищ та процесів за допомогою моделі (математичної, графічної, фізичної тощо). Модель – це абстрагована, спрощена система, яка, відтворюючи об'єкт дослідження, може замінити його так, що її вивчення дає нову інформацію про цей об'єкт.

Літературний метод досліджень в сучасній географії населення також не втрачає свого значення. У вступній фазі наукової роботи обов'язково проводиться аналіз останніх публікацій, які займаються розв'язанням подібної проблеми і на які спирається автор при організації та проведенні власних пошуків. [1]

Вибір методів залежить від об'єкта вивчення та мети дослідження. Найдоцільнішим є поєднання різних методів з урахуванням конкретних можливостей кожного з них. Методика досліджень під час наукової роботи постійно вдосконалюється.

2.3. Компетентністний підхід у вивченні географії населення у середній школі

У законі України «Про освіту» розробленому на основі Концепції «Нова українська школа» на період до 2029 р., проголошено курс на впровадження компетентнісного підходу до освіти. У статті 12 зазначено: «Метою повної загальної середньої освіти є всебічний розвиток виховання і соціалізація особистості, яка здатна до життя в суспільстві та цивілізації з природою, має прагнення до самовдосконалення; навчання впродовж життя; готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності.» [43]

Досягнення цієї мети забезпечується шляхом формування ключових компетентностей необхідних кожній сучасній людині для успішної життєдіяльності:

Спілкування державною мовою та рідною мовою є важливим компетентнісним підходом у вивченні географії населення України. Відповідно до компетентнісного підходу в освіті, навчання повинно формувати не лише знання, але й вміння та навички, які можуть бути застосовані в реальному житті. У вивченні географії населення це означає врахування культурних та мовних аспектів, які є ключовими для розуміння історії, розвитку та різноманітності населення України; використання державної мови (українську) для навчання основних понять і термінів географії населення; взаємодія між учнями, використовуючи державну мову для комунікації та обговорення тем географії населення.

Спілкування іноземними мовами може бути корисним компетентнісним підходом у вивченні географії населення України з різних позицій. Сприяє співпраці з іншими школами, особливо тими, що знаходяться за кордоном; забезпечує можливість для учнів обмінюватися інформацією та спостереженнями про населення своїх регіонів на іноземних мовах.

Математичний компетентнісний підхід в контексті вивчення географії населення України може бути корисним для аналізу та інтерпретації даних, вивчення та вирішення питань, пов'язаних із числовими показниками населення. Аналізуват індикатори, такі як густина населення, приріст, розподіл за віком та інші, за допомогою математичних методів. Вивчати основні демографічні показники та методи їх обчислення, такі як приріст населення, середній вік тощо.

При вивченні географії населення України у контексті *природничих наук і технологій*, учні можуть розвивати різноманітні компетентності, які поєднують елементи географії, природничих наук та технологій. Давати характеристику взаємодії між людьми та природою, виявляти екологічні проблеми та

можливості їх вирішення; здатність використовувати сучасні технології для збору та обробки географічних та демографічних даних.

Інформаційно-цифрова компетентність в контексті вивчення географії населення України охоплює навички роботи з інформацією, використанням цифрових ресурсів та технологій для збору, обробки та аналізу даних.

Уміння вчитися впродовж життя є важливою компетентністю, особливо у контексті вивчення географії населення. Ця компетентність означає здатність самостійно вивчати нові матеріали, розвивати навички та знання, а також адаптуватися до змін у навчанні та суспільстві.

Ініціативність і підприємливість грають важливу роль у вивченні географії населення, допомагаючи учням активно взаємодіяти з матеріалом, розвивати творчість та застосовувати знання в різних сферах. Ініціювати участь у вивченні територій, де можна спостерігати за демографічними явищами.

Обізнаність та самовираження у сфері культури є важливою компетентністю під час вивчення географії населення. Розуміння та повага різниці в культурному розмаїтті населення; здатність ефективно спілкуватися з представниками різних культур для збагачення розуміння географії населення; розуміння того, як культурні особливості впливають на географічні розподіли та міграційні потоки.

Екологічна грамотність та здорове життя під час вивчення географії населення, дозволяють розуміти вплив географічних та демографічних чинників на здоров'я населення та навколишнє середовище. Розуміння, як природні умови регіону впливають на здоров'я населення та які екологічні чинники можуть призводити до погіршення стану здоров'я. Свідоме врахування екологічних наслідків людської діяльності на здоров'я населення та природне середовище.

РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСРЕКТИ ВИВЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

2.1. Формування статистичної грамотності учнів під час вивчення географії населення у середній школі

Формування статистичної грамотності учнів в умовах інформаційного суспільства дедалі більше сприймається як важливий результат навчання в школі. Уміння кількісно мислити дає змогу молодим людям приймати правильні рішення, краще орієнтуватися в складних ситуаціях. Багатьом з них доведеться мати справу зі статистикою у своїй професійній діяльності. Географія – одна з навчальних дисциплін у системі шкільної освіти, яка має значний потенціал сприяння статистичній грамотності школярів. Статистичні методи є традиційними для географії, а показники, якими вона оперує, – надзвичайно різноманітні. Разом із тим результати багатьох обстежень виявляють суттєві недоліки в підготовці школярів та свідчать про необхідність покращення їхніх статистичних навичок.

Вважаємо, що статистична грамотність учнів полягає передусім у здатності розуміти, інтерпретувати, критично оцінювати в різних контекстах та аналізувати статистичну інформацію, використовувати статистичні дані як аргумент на підтвердження своєї думки. Взаємопов'язаними компонентами статистичної грамотності є також знання про статистичний метод і статистичні показники, джерела достовірної статистичної інформації та правила поводження з нею, усвідомлення важливої ролі статистики в різних сферах та особистому житті.

Статистичний показник – це узагальнююча кількісно-якісна характеристика явища чи процесу – статистична величина, яка розраховується, на відміну від ознак, які реєструються. Якісна сторона статистичного показника відображає сутність явища чи процесу в конкретних умовах місця та часу, а кількісна – його розмір, абсолютну, відносну або середню величину.

Наочне представлення величин статистичних показників у шкільних підручниках географії та інших джерелах робиться у вигляді текстів, таблиць (простих, групових, комбінованих), графічних та картографічних зображень.

Серед найбільш вживаних статистичних даних відзначимо показники: чисельності/кількості населення та окремих його груп, структури (демографічної, етнічної, зайнятості та ін.), інтенсивності процесів (демографічні коефіцієнти, темпи росту та темпи приросту).

Який зміст несе в собі, наприклад, показник густоти населення, без якого не обходиться характеристика жодної країни? Це і ступінь насиченості певної території населенням, і спосіб пояснити взаємозв'язок між людьми та природним середовищем, відмінності між містом і селом. Кількість людей на одиницю площі слугує непрямим свідченням наявних потреб у розвитку інфраструктури та зменшенні тиску на довкілля (якщо щільність висока), проблем освоєння території через несприятливий клімат або складний рельєф (якщо щільність мала). Густота населення – це і ступінь вразливості території в контексті поширення інфекцій, і орієнтир для надходження інвестицій. Висока щільність населення може знизити середні витрати на транспортну мережу та підвищити енергоефективність. Цей перелік можна продовжувати.

Чи відображає густота населення достовірний характер розподілу населення в межах певної території? Мабуть, ні, бо це середній показник. Це відчувається насамперед на прикладі країн і регіонів з яскраво вираженою нерівномірністю в розселенні (густозаселені східні та майже безлюдні високогірні та зайняті пустелями західні провінції Китаю), де кількість населення на одиницю площі, як «середня температура хворого в палаті». Ось чому правильним буде супроводжувати наведений показник коментарями щодо особливостей розміщення населення в межах країни. Один і той же кількісний показник, наприклад 800 осіб/км² буде високим для країни розміром у Бангладеш, але невисоким для надвеликого міста, тож

варто звернути увагу учнів на золоте правило порівняння: порівнюються тільки співставні регіони (країни з країнами, міста з містами).

Часто учні, а подекуди й учителі, припускаються помилки, некоректно застосовуючи статистичні показники для характеристики демографічних процесів у різних регіонах країни або в різних країнах світу. Найпоширеніша помилка – це використання абсолютних показників для просторово-часових порівнянь (народжуваності, смертності, природного приросту, міграційного приросту).

Для формування чіткого уявлення про абсолютні та відносні показники можна розібрати з учнями такі питання:

- Який показник характеризує рівень урбанізації – кількість міських жителів чи відсоток міських жителів?;
- Який показник характеризує рівень безробіття – кількість безробітних чи відсоток безробітних?;
- За допомогою якого показника можна охарактеризувати етнічний склад населення – кількість представників різних етносів чи їхній відсоток у загалі населення?

Ефективним способом навчити школярів розуміння відмінностей між абсолютними, відносними та середніми величинами є розв'язання демографічних задач, особливо якщо вони побудовані на статистиці свого регіону. У географії важливо не тільки математично правильно розв'язати задачу, але й інтерпретувати отримані результати. Після того, як учні порахували природний приріст населення свого регіону, доручіть їм поміркувати над питанням: *якщо від'ємний природний приріст зберігатиметься і надалі, як це позначиться на розвитку вашого населеного пункту (регіону), роботі закладів освіти, торгівлі, ринку праці, народжуваності та ін.?*

Для того щоб інтенсифікувати процес формування статистичної грамотності, доречно відмовитись від простої констатації фактів і змусити учнів попрацювати зі статистикою. Замість тези: *кількість населення України*

зменшується, краще продемонструвати відповідне графічне зображення, за яким учні мають встановити характер динаміки чисельності населення.

Особливої майстерності вчителя потребує організація роботи учнів з такими складними графічними об'єктами, як статево-вікові піраміди населення України та інших країн. Відзначимо, що тема статево-вікових (демографічних, популяційних) пірамід є традиційною під час вивчення населення, і вчителі різних країн приділяють належну увагу роботі з ними. Їх використовують для пояснення нового матеріалу, формування навичок побудови графічних зображень, обговорення проблемних ситуацій, обчислення відсотків, здійснювання порівняння, пропонуючи учням цікаві питання та завдання: *Яка основна навичка необхідна для створення піраміди? Яку інформацію піраміди дають нам? Як форма піраміди може спрогнозувати майбутнє зростання/скорочення населення? Як ви вважаєте, які піраміди ми б створили через 50 років? Наведіть до своєї думки відповідні докази.* Учні будують демографічні піраміди для різних країн і використовують ці свої графічні зображення надалі під час вивчення відповідної країни. У результаті вони навчаються робити швидкі висновки за даними візуалізації.

З боку учителя особлива увага має приділятися формуванню в учнів вміння «читати» діаграми та встановлювати прямий та зворотний зв'язок між структурою населення та демографічними процесами, між населенням та сучасними проблемами соціально-економічного характеру. Приклад проблемно-пошукового завдання для учнів з використанням методу статево-вікової піраміди (8 клас): *«Поміркуйте, як демографічна западина середини 90-х років ХХ ст. позначиться (позначається вже зараз) на економічному, соціальному та демографічному розвитку України?»*. Можна залучити й мультимедійні ресурси, продемонструвавши в режимі онлайн динаміку статево-вікової піраміди України та побудувати на цьому обговорення. Користь від таких завдань полягає в тому, що учні не тільки вивчають демографічну структуру населення, а й повторюють та

закріплюють теми, пов'язані з динамікою кількості населення та типами відтворення, а також активують предметні знання з математики та деяких інших дисциплін. Усе це у підсумку «працює» на формування статистичної грамотності і створює міцну основу для роботи над іншими складними темами, пов'язаними з життєдіяльністю населення та навколишнім середовищем.

Організувати роботу зі статеві-віковими пірамідами можна в парах та групах, що сприятиме формуванню в учнів уміння працювати в команді. Наприклад, дайте різним групам завдання побудувати піраміди для України та інших 5–6 країн різних типів, задавши відповідний масштаб. Спитайте в учнів: *Чи можна за формою піраміди визначити, в якій країні більша кількість населення? У якій країні населення: а) зростає, б) зменшується, в) зростає повільніше порівняно з іншими? Чим відрізняються піраміди економічно розвинених країн та країн, що розвиваються? Які фактори в майбутньому можуть змінити форму піраміди України?* Під час вивчення курсу «Географія: регіони і країни» (10 клас) продемонструйте учням графічні зображення пірамід для окремих країн та запропонуйте описати (на вибір): статеві-вікову структуру населення; демографічну ситуацію в країні; зробити прогноз ситуації на ринку праці або демографічний прогноз; визначити демографічні та соціально-економічні проблеми країни. Дайте завдання знайти зв'язок між структурою населення та проблемами економічного, соціального або політичного характеру, поставивши такі питання: *Як піраміди можна використовувати для розроблення державної політики? Яким чином політика в галузі пенсійного забезпечення пов'язана зі структурою населення? Подумайте, як ця країна буде використовувати ресурси в майбутньому?*

Географічні карти – джерело найрізноманітнішої географічної і статистичної інформації, а також інструмент для формування в учнів різноманітних, у т.ч. загально предметних компетентностей – просторової, хронологічної, інформаційної, мовленнєвої, логічної та ін. (М.

Паламарчук, 2010). Наведемо приклади завдань для роботи зі статистикою, закодованою в картографічному зображенні:

- за даними карти «Етнічний склад населення України» порівняйте етнічний склад населення Харківської та Львівської областей та визначте регіон, у якому етнічний склад є більш строкатим, поясніть наявні відмінності;
- за даними карти «Віковий склад населення за регіонами України» визначте регіони з прогресивною віковою структурою;
- користуючись картою «Міське та сільське населення» виконайте групування регіонів, виділивши три їх групи: з високим, середнім та низьким рівнями урбанізації.

Для кращого розуміння відмінностей країн за кількісними параметрами варто проаналізувати з учнями цікаві карти-анаморфози, на яких спеціально зроблені викривлення відповідають певному показнику (це може бути карта чисельності населення країн світу або народжуваності).

Таким чином, у наш час статистична грамотність набуває значення компетентності, яка необхідна будь-якій людині для життя у сучасному суспільстві незалежно від освіти і професії. У системі шкільної освіти географія – одна з дисциплін, що якнайкраще сприяють формуванню в учнів статистичної грамотності в різних контекстах. Статистика є «третьою мовою» географії, а статистичний метод є необхідним інструментом вивчення просторових особливостей природи і суспільства. [33]

Формуванню в учнів статистичної грамотності сприятиме комплекс різноманітних педагогічних методів і прийомів, які передбачають маніпулювання числами, діаграмами, графіками, інфографікою, картами, крім цього, використання інформаційних технологій і робота із сервісами достовірної статистичної інформації. Для кращого розуміння статистики слід практикувати дебати з приводу значення, оцінки, тлумачення та інтерпретації статистичних показників, складання на їх основі

прогнозів тощо. Жодний показник не має значення, якщо його зміст не пояснюється учням.[33]

Для здійснення диференційованого навчання та врахування рівня підготовки учнів доцільно практикувати завдання різного ступеня складності, приклади яких наведено на (рис. 2.1.)

Рис. 2.1. Варіант завдань з географії населення згідно з таксономією педагогічних цілей Блума (складено автором)

2.2. Формування демографічних знань учнів

Реформи середньої освіти відобразилися не в найкращій спосіб для усвідомлення учнями знань про населення світу та України. На курс географії України у 8-му класі покладено завдання сформувати фундаментальні демографічні поняття: «природний рух», «народжуваність», «смертність», «статеві-вікова структура», «тривалість життя», «демографічна політика». На вивчення населення за відведений програмою час учні повинні опрацювати статистичний матеріал, встановити причинно-наслідкові зв'язки щодо виокремлення особливостей типів відтворення населення, аналізувати факти щодо якісних і кількісних характеристик населення світу та України. Усвідомлюючи особливості сучасної демографічної політики в різних регіонах

світу та Україні, учнів поглиблюють знання про населення, визначають її роль у формуванні майбутнього суспільства. [50]

Сформувавши поняття, які розкривають кількісні та якісні аспекти життєдіяльності населення в різних країнах, можна обговорювати демографічну ситуацію – природно-історичний стан населення, для якого характерний певний режим відтворення, кількісний та якісний його склад.

Уявлення про демографічну ситуацію в учнів можна створити за рахунок фактів про населення країн. Наприклад, найголовнішими ознаками бідних країн є природний приріст (рис. 2.2.) вище 12‰, значна частка дітей у загальній структурі чисельності населення, низька тривалість життя. Розвиненим країнам притаманна протилежна ситуація – низький показник природного приросту, значна частка осіб пенсійного віку, високий показник тривалості життя. Тобто, на основі демографічної ситуації в країнах можна формувати поняття «демографічна проблема», для якої характерні нестійкі показники відтворення населення, погіршення його структури. У 8-му класі учні повинні оперувати поняттями, які характеризують глобальні демографічні проблеми на рівні причинно-наслідкових зв'язків.

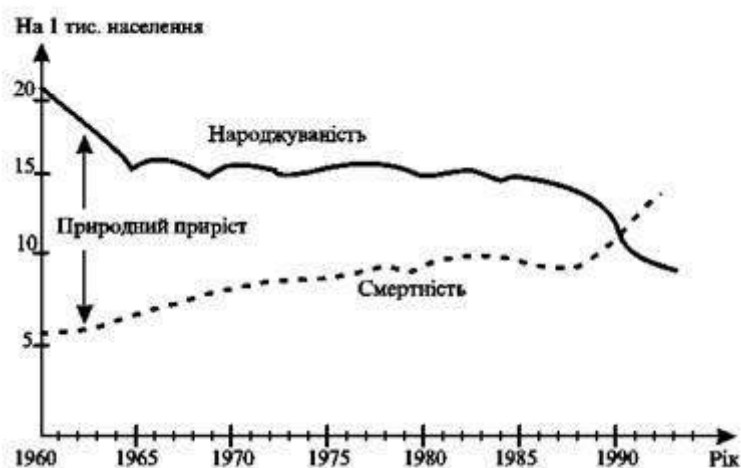

Рис 2.2. Природний приріст. [23]

Основними ознаками природного приросту є його диференціація по країнах. Він є дуже високим у більшості країн Азії, Африки, Океанії, Латинської Америки і перевищує 12‰. За рахунок природного приросту в цих

країнах відбувається і зростання чисельності населення в усьому світі. Таку ситуацію у найбільш розвинених країнах світу вчені називають демографічним вибухом – різке зростання чисельності населення у зв'язку із позитивними показниками народжуваності і зниженням показників смертності. Поняття «демографічний вибух» може бути сформованим в результаті роботи учнів із статистичним матеріалом, географічними картами, а також схемою (рис. 2.3).

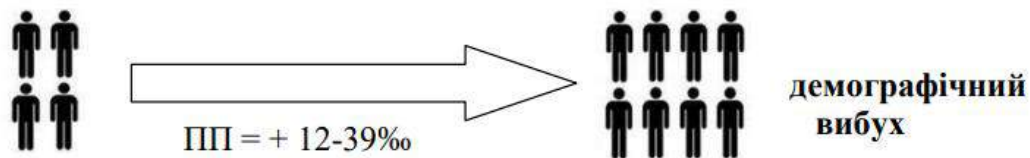

Рис. 2.3 Схематичний образ поняття «демографічний вибух» [50]

Протилежною ситуацією демографічному вибухові є депопуляція – довготривале скорочення чисельності населення. Іноді її називають «вимирання нації». Учні повинні пригадати це поняття на прикладі знань по Україні і розширити дані про нього за рахунок статистичної інформації, географічних карт і схеми (рис. 2.4). (Федій Олександр, 2014).

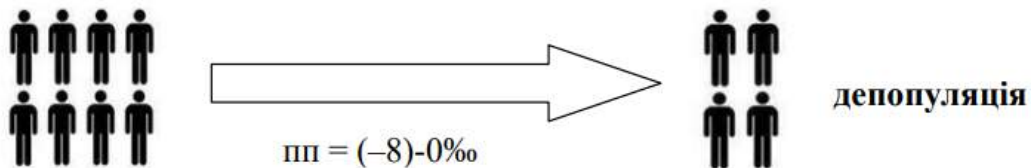

Рис. 2. Схематичний образ поняття «депопуляція»

Рис. 2.4 Схематичний образ поняття «депопуляція» [50]

Значна кількість інформації щодо всіх складових природного приросту може бути узагальнена по країнах у вигляді поняття «тип відтворення». Нове поняття, з одного боку, є узагальнюючим для країни, з іншого – конкретним для груп країн. Необхідність його формування полягає в умінні виділяти найсуттєвіші ознаки демографічних процесів у світі і прив'язувати їх до конкретної країни. Спочатку необхідно оголосити учням, що науковці виділяють три типи відтворення населення: *розширене, просте та звужене*. [11]

Звужений тип відтворення характерний для розвинених країн, де рівень добробуту високий, а доступ до освіти та охорони здоров'я є широким. Ці

найсуттєвіші ознаки демографічних процесів у світі і прив'язувати їх до конкретної країни. Спочатку необхідно оголосити учням, що науковці виділяють три типи відтворення населення: *розширене, просте та звужене*.(таблиця 2.1)

Звужений тип відтворення характерний для розвинених країн, де рівень добробуту високий, а доступ до освіти та охорони здоров'я є широким. Ці фактори сприяють підвищенню рівня освіти та культури населення, а також догляду за здоров'ям. У результаті люди одружуються пізніше, народжують менше дітей і живуть довше.

Розширений тип відтворення характерний для країн, що розвиваються, де рівень добробуту низький, а доступ до освіти та охорони здоров'я є обмеженим. Ці фактори сприяють низькому рівню освіти та культури населення, а також поганому догляду за здоров'ям.

Простий тип відтворення характерний для країн, де рівень добробуту середній, а доступ до освіти та охорони здоров'я є достатнім. Ці фактори сприяють середньому рівню освіти та культури населення, а також догляду за здоров'ям. У результаті люди одружуються в середньому віці, народжують близько двох дітей і живуть приблизно до 70 років.

Таблиця 2.1

Характеристика типів відтворення (складено автором)

Характеристика	Простий тип	Розширений тип	Звужений тип
Показник народжуваності	Середній	Високий	Низький
Показник смертності	Середній	Високий	Низький
Природний приріст населення	Нульовий	Високий	Низький
Зміна чисельності населення	Збереження	Зростання	Зменшення
Зміна вікової структури населення	Стабілізація	Молодшання	Старіння
<i>Продовження таблиці 2.1.</i>			
Зміни в демографічній структурі населення	Збереження частки дітей та молоді	Збільшення частки дітей та молоді	Зменшення частки дітей та молоді

Подальша робота з формування поняття «демографічна політика» може відбуватися при обговоренні конкретних заходів у країнах. Наведені учителем приклади, факти, гасла учням необхідно занести у табличній формі і пояснити хід своїх думок. Наприклад, виплати матеріальної допомоги матерям, відпустка до пологів, відпустка по догляду за дитиною до трьох років, сімейні матеріальні допомоги, формування мережі дитячих установ, житлові пільги молодим сім'ям, заохочення до пізніх шлюбів, першочергове отримання житла малим родинам, безкоштовне утримання однієї дитини у дошкільному закладі, примусова стерилізація, підвищення віку вступу в шлюб, дошлюбне медичне обслуговування.[31] Для кращого розуміння проблеми учні можуть придумати власні приклади реклами для того чи іншого напрямку демографічної політики.

Для глибокого аналізу особливостей, тенденцій і закономірностей соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві на мікрорівні, тобто у родині, необхідно вивчити сімейно-шлюбну структуру населення – розподіл населення за сім'ями різного типу і станом індивіда у сім'ї.[9] Її вивчення на уроках географії є необхідним з огляду не лише соціальних потреб держави, а й морально-психологічного стану суспільства. Знання учнів про сімейношлюбну структуру населення можуть вплинути на їхнє ставлення до виконання обов'язків у майбутньому подружньому житті: чоловіка і жінки, матері і батька.

У демографії використовують такі типи сімей, що дають змогу вивчити характер участі сім'ї у відтворенні населення за: наявністю шлюбної пари, тривалістю шлюбу, статтю, віком, наявністю дітей та їх числа. Сім'я є соціально-демографічною одиницею, яка у світі сприймається неоднозначно. Її величина, структура, законодавча основа в різних країнах надзвичайно різноманітні, що і викликає зацікавленість учнів. Питання про її сутність, ознаки, роль у суспільстві хвилюють людську думку з найдавніших часів. Посилення в останні десятиріччя інтересу соціологів, демографів, психологів, до проблем відтворення населення у багатьох європейських країнах, зокрема в Україні, викликане рядом причин. Одна з них – зміна типу репродуктивності сім'ї: багатодітний тип сім'ї витісняється середньодітним і,

ще частіше, малодітним. Для демографії наявність юридично оформлених відносин між подружжям не має вирішального значення. [14]

Шлюб (від слов'янського «слюб» – з'єднання по любові) – історично зумовлена, санкціонована суспільством форма взаємин між чоловіком і жінкою, яка визначає їхні права і обов'язки щодо одне-одного й щодо дітей. Шлюб тісно пов'язаний із сім'єю і являє собою моногамний сімейний союз одного чоловіка й однієї жінки. Полігамна сім'я має два види: союз одного чоловіка і двох чи декількох жінок (полігінія), однієї жінки і двох чи декількох чоловіків (поліандрія), закріплений законом або культурними традиціями. Вік для створення сім'ї в країнах визначений законом: для чоловіків 18-21 рік, для жінок 16-18 років. Але в багатьох мусульманських і латиноамериканських католицьких країнах для жінок він дорівнює 12 років, а в Нігерії – 9 років. [16]

Багатогранність демографічної політики ускладнює вивчення всіх процесів учнями 8-го класу. При підготовці до уроків учителю необхідно розробити не просто детальну схему заходів держави, а й врахувати вікові особливості учнів. Особлива увага повинна бути приділена поняттям, які є багатофакторними щодо демографічного матеріалу, так як фіксують пізнання зв'язків, закономірностей між об'єктами і процесами. До таких понять належать *«народжуваність»* і *«смертність»*.

Процес уявлення народжуваності в учнів 8-го класу не становить великих труднощів. Образ немовляти можна створити шляхом демонстрації фото, або звернутися до учнів і запропонувати їм пригадати своїх маленьких братиків і сестричок. Кожен учень у змозі виділити найсуттєвіші ознаки цього образу.

Для формування поняття *«смертність»* учителю необхідно володіти надзвичайними якостями, так як у багатьох людей, а особливо у дітей, воно може асоціюватися із неприємними життєвими подіями. Для цього необхідно учням пояснити, що будь-яка жива істота, у тому числі і людина, має кінець і початок свого життя. Смерть – завершальна фаза індивідуального існування кожного організму. Уявлення про смертність можуть створити війни, надзвичайні події, хвороби. Після надання даним поняттям певного образу, слід

разом з учнями дати визначення, акцентуючи увагу на тому, що і народжуваність, і смертність є процесами. Перший пов'язаний із народженням дітей у сукупності осіб, що складають покоління, другий – вимирання поколінь, що складається із одиничних смертей різного віку. На цьому етапі корисно буде використати можливості учнів до асоціативного мислення, і тому, доцільне використання для народжуваності символу радості і для смертності – суму. У подальшому навчанні використовувати ці символи і у формулах при розв'язуванні задач, і у поясненні інших демографічних процесів. [50]

2.3. Вивчення особливості міграції населення України

У загальному розумінні міграція значною мірою пов'язана з глобальними економічними, соціальними, політичними та технологічними змінами, які формуються широкими політичними та соціально-економічними пріоритетами. Ці зміни все більше формують життя суспільства в міру поглиблення глобалізації на ринку праці, в приватному, соціальному та духовному житті. Оскільки технології, що постійно розширюються, скорочують відстані, все більше людей може отримати доступ до інформації, товарів і послуг з усього світу. Окрім цього, міграція обумовлена низкою соціально-політичних та економічних чинників, зокрема, низьким рівнем життя окремих країн, нестачею ресурсів та робочих місць, військовими конфліктами, пандемією. [14]

Міграція населення – це переміщення людей через кордони певних територій зі зміною місця проживання, а зовнішня трудова міграція – переміщення громадян України, пов'язане з перетинанням державного кордону, з метою здійснення оплачуваної діяльності в державі перебування [6].

До 2022 року найпопулярнішою причиною виїзду українців за кордон – пошук кращих умов життя та роботи. Люди емігрували тимчасово на сезон. Наприклад виїжджали до Польщі на літо, коли був сезон збирання ягід. Також переважали епізодичні міграції. Люди перетинали кордон по справах, а також з метою відпочити.

Широкомасштабна збройна агресія РФ проти України та воєнні дії, розпочаті російськими військами 24 лютого 2022 р., призвели до загибелі й травмування цивільного населення в різних регіонах країни, знищення багатьох об'єктів критичної інфраструктури чи порушення їх функціонування, масових руйнувань цивільних об'єктів. Усе це та інші негативні наслідки воєнного вторгнення, своєю чергою, спричинили масштабну міграцію. За прогнозами Ради ЄС, унаслідок міграції чисельність населення України може скоротитися на 24–33 %, що залежить від тривалості бойових дій та нестабільної роботи інфраструктури. За офіційними даними, з початку активної фази збройної агресії РФ кількість населення України зменшилася на 6,7 млн осіб. Змінилася статево-вікова структура населення, зокрема спостерігається скорочення частки молоді віком до 20 років та жінок продуктивного віку [3] .

Серед основних видів міграції населення, які наразі спостерігаються в Україні, можна виокремити такі:

Міграція за кордон. Станом на 8 листопада 2022 р. понад 7,8 млн українських біженців були змушені залишити Україну, майже 4,7 млн з них отримали тимчасовий захист [47] . Обсяги міграції перевищують усі показники за період незалежності України з 1991 р.;

Внутрішні переміщення всередині країни. За даними Міжнародної організації з міграції (МОМ), переміщення населення всередині України охопило близько 8 млн осіб [48];

Незаконне вивезення українських громадян до РФ. За даними Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй у справах біженців (УВКБ ООН), станом на вересень 2022 р. до РФ було переміщено 2,9 млн осіб в тому числі 9400 українських дітей [3] . Як повідомляють російські ЗМІ, до РФ з України в'їхало понад 3,4 млн українців, серед них – 448 тис. дітей [54] . За інформацією Радника – уповноваженого Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації Д. Герасимчук, станом на червень 2022 р. з України на територію РФ, окремих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО) та Білорусі було вивезено 234 тис. українських дітей [54];

Імміграція в Україну. Згідно з розрахунками демографів Україну очікує подальше скорочення загальної чисельності населення, зростання у його структурі частки етнічних українців та зменшення частки росіян, збільшення кількості кримських татар, а також збільшення частки мігрантів з Північного та Південного Кавказу, країн Азії, Африки. Станом на 30 вересня 2022 р. в Україні на обліку перебуває 304 167 іммігрантів; 187 389 – іноземців та осіб без громадянства (тимчасові)[3] .

Станом на 21 червня 2023 року за кордоном перебували 8 млн 177 тис. українців. (рис. 2.5)

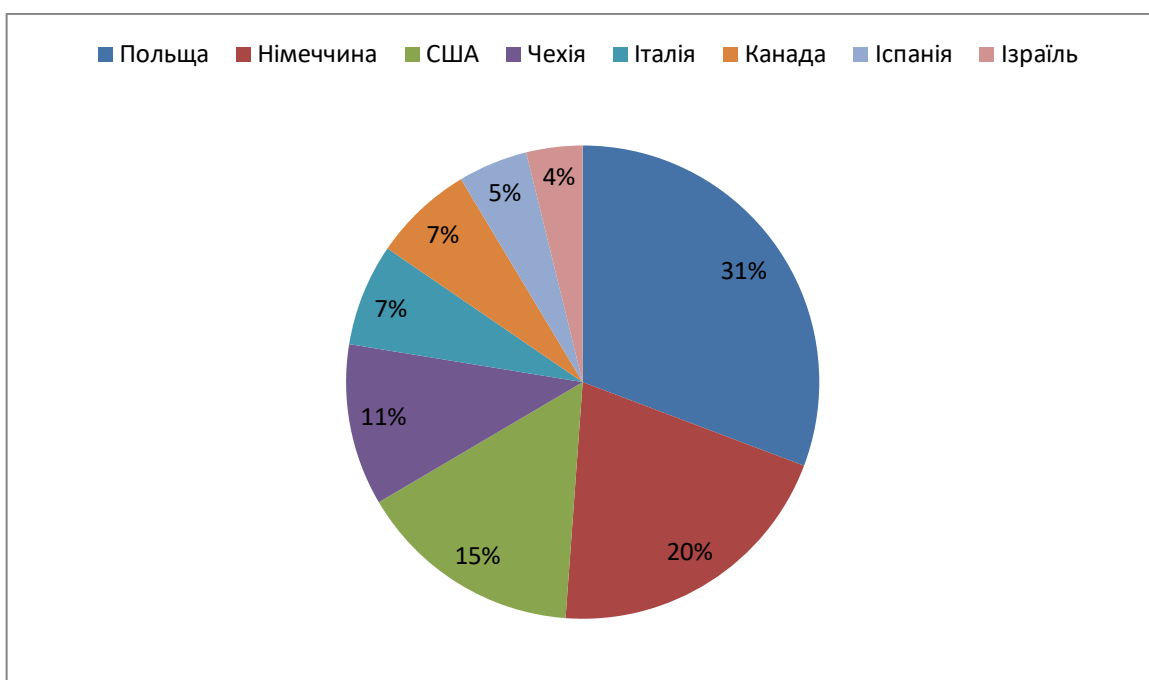

Рис. 2.5 Кількість українців за кордоном від 25 лютого 2022 року [50]

Майже 63% українців, які перебувають за кордоном, повнолітні, 22% — діти до 18 років. Вік ще 15% осіб не уточнюється. Варто відзначити, що лише 1 із 16 українців за кордоном перебуває на консульському обліку. Станом на 21 червня 2023 року таких громадян трохи більше 493 тис., і 88% із них повнолітні. Ця інформація свідчить, що нині за кордоном через війну перебуває близько 20% наявного населення України до 24 лютого 2022 року.

Одним з основних джерел даних для оцінки кількості українців, що виїхали за межі країни, є інформація Державної прикордонної служби про перетини кордону. Звісно, з цих даних неможливо точно встановити, скільки

громадян виїхали за межі України, з огляду на можливість кількаразового перетину кордону, повернення на Батьківщину українців, які до 24 лютого 2022 року перебували за кордоном, та проблеми з фіксацією масового виїзду в сусідні країни в перші три тижні від початку повномасштабного російського вторгнення. [47]

І все ж, навіть спираючись лише на дані ДПС, можемо констатувати абсолютно негативну тенденцію щодо виїзду українців. Зокрема, станом на 1 травня 2023 року ДПС зафіксувала 18,52 млн виїздів з України та 15,84 млн в'їздів. Різниця становить 2 млн 686 тис. осіб. Лише за квітень 2023 року від'ємне міграційне сальдо зросло на 31 тис. перетинів. Утім, таке зростання незначне порівняно зі справді масовим виїздом у грудні 2022 – березні 2023 року. Лише за ці 4 місяці від'ємне сальдо зросло на понад 1,8 млн осіб. Причиною такого відтоку населення можуть бути блекаути й масовані російські обстріли в листопаді 2022 — січні 2023 років. [45,46,47]

Станом на 1 травня 2023 року українці найактивніше перетинали кордон із Польщею – майже 20 млн виїздів та в'їздів (таблиця 2.2). Це більше, ніж кількість перетинів кордону з усіма іншими країнами, з якими межує Україна. Саме у Польщі та сусідній із нею Німеччині, за даними МЗС, перебуває найбільше українців.

Таблиця 2.2

Кількість перетинів кордону з 24.02.2022 до 01.05.2023 [47]

Ділянка кордону	Всього перетинів	На в'їзд в Україну	На виїзд з України	Міграційне сальдо
Угорщина	4 405 629	2 142 325	2 263 304	-120 979
<i>Продовження таблиці 2.2.</i>				
Словаччина	2 283 454	1 044 561	1 238 893	-194 332
Румунія	4 469 787	2 105 445	2 364 342	-258 897
Польща	19 936 060	9 042 429	10 893 631	-1 851 202
Молдова	3 259 835	1 494 669	1 765 166	-270 497
Росія	5 868	5 569	299	5 270

Білорусь	4 038	3 972	66	3 906
----------	-------	-------	----	-------

Варто зауважити, що українська статистика з об'єктивних причин не враховує людей, які опинилися в тимчасовій окупації та були примусово переміщені на територію Росії чи Білорусі, а вже звідти діставалися до інших держав для отримання прихистку — ДПС ніяк не могла зафіксувати їх виїзд. Утім, за офіційною статистикою невелика кількість перетинів кордону з Росією та Білоруссю все ж є. До речі, це єдині країни, на кордоні з якими в'їздів в Україну більше, ніж виїздів. [47]

УВКБ ООН — провідна організація, що займається захистом прав і добробуту біженців, шукачів тимчасового притулку та осіб без громадянства по всьому світу. Способом реалізації мандату цієї організації є збір, аналіз і розповсюдження даних про становище відповідних груп населення. Зокрема, вона регулярно публікує інформацію про кількість українців, які перебувають за кордоном.

Так, станом на 26 червня 2023 року, за підрахунками УВКБ ООН, в Європі перебуває 5 млн 977 тис. українських переселенців. За межами Європи перебуває ще майже 362 тис. осіб. Така інформація сформована на основі опублікованої або отриманої від органів влади понад 40 країн інформації про кількість українських переселенців у їхніх державах — у тому числі в Росії та Білорусі. [43]

Однак нині Україні не відомо, скільки її громадян перебуває на території країн-агресорів і, тим паче, скільки з них виїхали туди добровільно, а скількох окупаційні війська депортували примусово. Тож цифра в 1,3 млн громадян України на території Росії та Білорусі викликає сумніви. Саме тому можна припустити, що станом на 26 червня за кордоном загалом перебуває трохи більш як 5 млн українських переселенців, із них майже 4,7 млн – у країнах Європи. При цьому, за даними УВКБ ООН, найбільше українців перебуває в Німеччині (1,07 млн). На другому місці — Польща (994 тис.), на третьому — Чехія (345 тис.). (таблиця 2.3)

Кількість українських переселенців в країнах Європи [47]

Країна	Актуальність даних	Зафіксована кількість українських переселенців
Німеччина	25.06.2023	1 072 705
Польща	26.06.2023	994 775
Чехія	18.06.2023	345 880
Велика Британія	20.06.2023	205 700
Іспанія	25.06.2023	183 980
Італія	02.06.2023	183 685
Болгарія	27.06.2023	162 935
Румунія	25.06.2023	136 075
Молдова	25.06.2023	110 855
Словаччина	25.06.2023	103 490
Австрія	26.06.2023	99 590
Нідерланди	26.05.2023	94 415
Ірландія	26.06.2023	86 575
Литва	02.06.2023	77 545
Бельгія	20.06.2023	71 070
Франція	31.12.2022	70 570
Швейцарія	23.06.2023	65 435
Португалія	04.06.2023	56 995
Швеція	06.06.2023	56 165
Фінляндія	23.05.2023	55 600
Угорщина	26.06.2023	52 335
Естонія	05.06.2023	48 590
Норвегія	05.06.2023	48 280
<i>Продовження таблиці 2.3.</i>		
Туреччина	15.06.2023	45 820
Данія	29.05.2023	41 155
Чорногорія	26.06.2023	38 540
Латвія	31.12.2022	38 145
Грузія	09.05.2023	24 180

Греція	30.04.2023	23 780
Хорватія	23.06.2023	22 390
Кіпр	04.06.2023	18 185
Словенія	26.06.2023	8 790
Північна Македонія	11.06.2023	7 620
Люксембург	13.06.2023	5 890
Азербайджан	12.06.2023	4 735
Сербія та Косово	06.06.2023	4 530
Албанія	07.06.2023	3 800
Ісландія	30.04.2023	3 010
Мальта	11.06.2023	2 145
Ліхтенштейн	14.06.2023	640
Вірменія	21.06.2023	595
Боснія та Герцоговина	11.06.2023	175
Загалом		4 677 370

На основі даних УВКБ ООН можна встановити, що за останній рік кількість українців у країнах Європи зросла на понад 725 тис. осіб. Піку вона сягнула в березні-травні 2023 року (майже 5,3 млн людей) і зараз поступово зменшується — зокрема, за рахунок Польщі, де за останні пів року кількість переселенців з України зменшилася на понад 550 тис. осіб. (рис. 2.6)

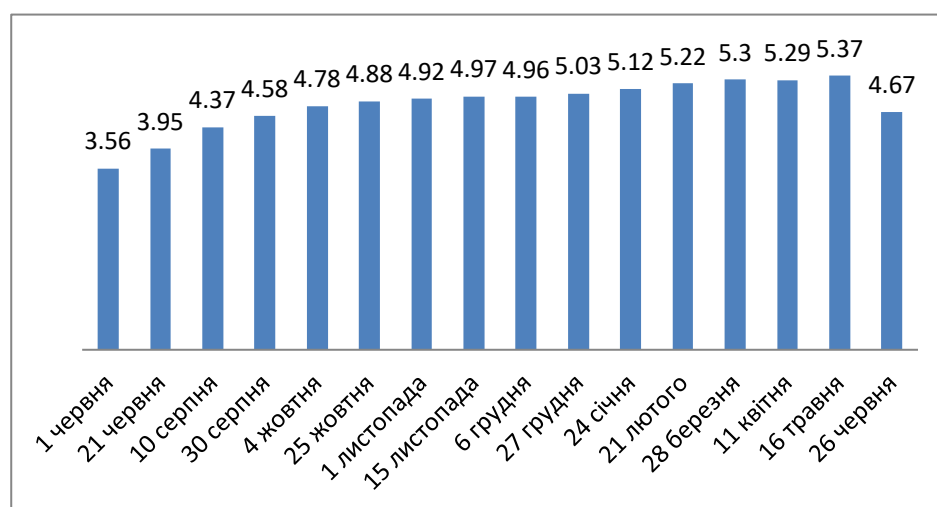

Рис. 2.6 Кількість українців у країнах Європи, млн. осіб. [47]

Хоча, за даними урядів країн Європи, кількість вимушених переселенців з України в їхніх державах зменшується (зокрема за рахунок Польщі), динаміка перетину кордону свідчить, що громадяни України продовжують виїжджати і не повертаються. Частина українців мігрує до неєвропейських держав, наприклад, США, Канади й Ізраїлю. Можливо також, що підрахунок українських переселенців за кордоном стає вести важче, зокрема через скасування пільг у приймаючих країнах.

Вимушена внутрішня міграція розглядається як необхідне переміщення особи всередині держави, яке призводить до зміни її правового статусу через закон та на основі адміністративного правозастосовного акта та зміни місця постійного проживання. Вимушена внутрішня міграція опосередковується через воєнні, політичні події, переслідування людей на ґрунті релігії або етнічної приналежності, здійснення по відношенню до них або членів їхніх родин насильства. Концепція вимушеного переміщення населення охоплює такі міграційні рухи, як втеча, евакуація, пере міщення і переселення. [35]

Міжнародна організація з міграції серед вимушених мігрантів виділяє внутрішньо переміщених осіб (внутрішні вимушені мігранти), біженців та осіб, які шукають притулку (зовнішні або міжнародні мігранти) (рис. 2.7).

Рис. 2.7 Класифікація вимушених мігрантів. [29]

В Україні визначення поняття «ВПО» закріплено у Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». Відповідно до нього ВПО – це громадянин України, іноземець чи особа без громадянства, яка на законних підставах перебуває на території України та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили покинути місце свого попереднього проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру (Закон України «Про забезпечення прав і свобод...»). [39]

Як правило, переміщення всередині країни відбувалося хвилями залежно від наявності бойових дій у регіоні чи населеному пункті. За оцінками на основі опитування МОМ, 48 % переміщених в Україні залишили місце проживання після початку війни, 45 % залишили місце проживання, коли війна досягла їхнього району, а 5 % покинули місце проживання в очікуванні конфлікту [36].

За оцінками МОМ, найбільша частка людей переїхала до західного макрорегіону – понад 2,5 млн осіб. Дані, які публікують державні адміністрації в західних областях України, втім, не збігаються з цими оцінками. Таку різницю можна пояснити тим, що тільки частина людей вважає за потрібне повідомити про своє прибуття місцеві органи влади, найімовірніше, реєстрація відбувається у випадках, коли прибулі звертаються по допомогу з поселенням або по гуманітарну допомогу [29].

Можна припустити, що частина людей змушені покидати свої помешкання уже вдруге. Серед областей та міст, які зараз перебувають у зоні активних бойових дій, багато таких, що ставали прихистком для внутрішньо переміщених осіб з 2014 року. За даними Міністерства соціальної політики, у 2021 році було взято на облік близько 1,46 млн ВПО з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, Автономної Республіки Крим і Севастополя. Найбільша кількість ВПО налічувалась у Донецькій (512 тис.) і

Луганській (282 тис.) областях, у Києві (163 тис.), у Харківській (136 тис.) області [3]. Мешканці східних та центральних територій України змушені були покинути все, що у них було, усі свої напрацювання у зв'язку із небезпекою, а також із загрозами їх життю та здоров'ю. [32]

Міністерство соціальної політики повідомило, що станом на 9 червня 2023 року на обліку внутрішньо переміщених осіб в Україні перебуває 4 871 807 людей, із яких 60% — жінки, а 40% — чоловіки (рис. 2.8). Переважну кількість біженців становлять жінки, чоловіки віком від 18 до 60 років підлягають призову на військову службу і їм заборонено виїзд. Літні люди, як правило, неохоче вирушають у далекі небезпечні подорожі. Відтік жінок і дітей змінює Україну зараз і, якщо війна не закінчиться найближчим часом, може змінити її глибоко й назавжди.

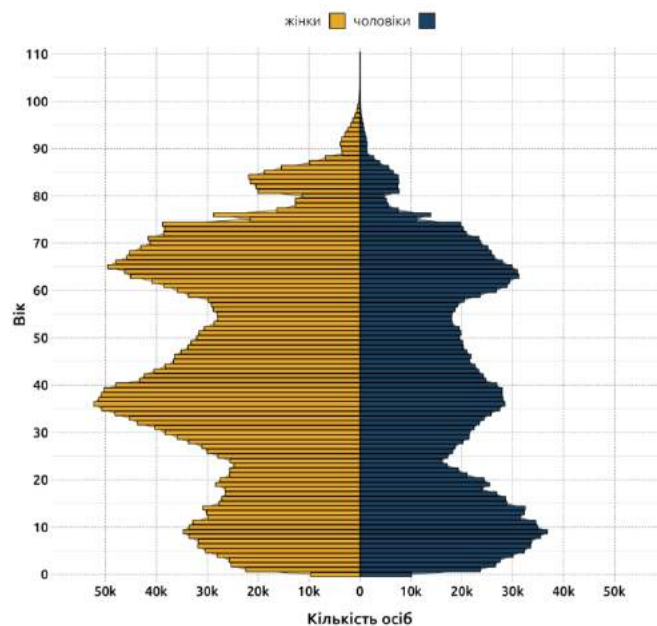

Рис. 2.8 Статеві-вікова структура ВПО станом на 09.06.2023 р.

Варто відзначити, що Мінсоцполітики оперує даними лише про тих, хто отримав довідку про взяття на облік ВПО. Тобто люди, які з різних причин не реєстрували такого статусу, у наведеній таблиці не враховані.

Тимчасова міграція українських громадян у пошуках безпеки набула в 2022 р. масового характеру. Переважна кількість мігрантів шукає прихистку в країнах Європи. Водночас чимало українців опинились на території держави-агресора, і не завжди добровільно. На відміну від реалій РФ, міграція українців у країни ЄС має адекватний правовий супровід, що гарантує право на поселення, роботу, освіту. Правом на працевлаштування українські мігранти охоче користуються, адже це значною мірою люди працездатного віку, передусім жінки.

Наразі темпи виїзду за кордон сповільнилися. Але продовження війни може спричинити подальшу міграцію українського населення за кордон, її інтенсивність і напрями залежатимуть від багатьох чинників, серед яких:

- розширення чи звуження ареалу бойових дій;
- прогрес у деокупації решти тимчасово захоплених територій;
- стійкість місцевої критичної інфраструктури;
- безпосередні обстріли російськими військами населених пунктів;
- виникнення кризових явищ техногенного або природного характеру;
- рівень соціально-економічного відновлення звільнених територій;
- зміни на ринку праці та в економічній структурі різних регіонів України.

За майже два роки війни в Польщі, Німеччині та інших країнах Європи почала формуватись українська діаспора четвертої хвилі міграції, яка відрізняється як за мотивами, так і за статево-віковою структурою, рівнями освіти, кваліфікації.

Мільйони українців уже повернулися з-за кордону протягом 2022 р. Можливості повернення на Батьківщину громадян України з країн тимчасового перебування розглядаються в середньо- й довготерміновій перспективі. Вони значною мірою залежать від умов, на яких зможуть об'єднатися родини – в Україні чи за кордоном. [26]

2.3. Розселення та урбанізаційні процеси в Україні

Унаслідок різних видів взаємозв'язків між населеними пунктами сформувалася єдина система розселення, під якою розуміють систему населених пунктів певної території з різнобічними зв'язками між ними. Вона включає населені пункти різної величини і функцій, тісно взаємопов'язаних з виробництвом, і розвивається в єдності з ним. Провідним у цьому взаємозв'язку є виробництво, яке визначає розвиток систем розселення. А ті, зі свого боку, впливають на розвиток і розміщення нових галузей виробництва й сфери послуг.

Верховна Рада 23 липня 2023 року ухвалила закон про вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України. Тож в Україні більше не буде селищ міського типу. Автори назвали проект «деерадьянізацією». [26]

У класифікації населених пунктів залишаться тільки такі категорії як села, селища та міста. Водночас з'явиться нова категорія поселень, а міста республіканського, обласного чи районного значення – зникнуть:

- усі населені пункти з компактною забудовою і чисельністю населення понад 10 тис. жителів матимуть статус **міст**;
- населені пункти з переважно садибною забудовою і чисельністю населення понад 5 тис. жителів будуть просто **селищами**;
- інші населені пункти – **селами**.

Водночас в Україні запроваджують нове поняття – **поселення**. Такий статус отримуватимуть компактні місця проживання людей за межами населеного пункту, яке не має сталого складу населення. Наприклад, дачні кооперативи чи модульні містечка для внутрішньоопереміщених осіб.

Кількість міських жителів в Україні постійно зростає (таблиця 2.4). Процес зростання чисельності міст, збільшення частки міського населення та ролі міст у житті суспільства називають урбанізацією. Урбанізація як процес характеризується такими поняттями, як рівень і темпи урбанізації. Рівень урбанізації показує частку міського населення від загальної людності певної

території. Високим вважається рівень урбанізації понад 60 %, середнім - 40-60 %, а низьким - менше ніж 40 %.

Таблиця 2.4

Зміна кількості населення України 2001-2022 рр. [41]

	2001	2002	2006	2011	2016	2018	2019	2020	2021	2022
Наявне населення, млн	48,9	48,5	46,9	45,8	42,8	42,4	42,2	41,9	41,6	41,2
Міське	32,9	32,6	31,9	31,5	29,6	29,4	29,3	29,1	29,0	28,7
Сільське	16,0	15,9	15,0	14,3	13,2	13,0	12,9	12,8	12,6	12,5
Відсотків до всього населення										
Міське	67,4	67,2	67,9	68,7	69,2	69,3	69,4	69,5	69,6	69,7
Сільське	32,6	32,8	32,1	31,3	30,8	30,7	30,6	30,5	30,4	30,3

Рівень урбанізації в Україні високий і становить 69 % (2022 р.). Найвищий рівень урбанізації до повномасштабного вторгнення спостерігався в Донецькій, Луганській, Дніпропетровській і Харківській областях. Темпи урбанізації показують, як швидко зростає міське населення в Україні. Порівняно з 1970 р. урбанізація в Україні збільшилася на 11 %. (рис. 2.9-2.10)

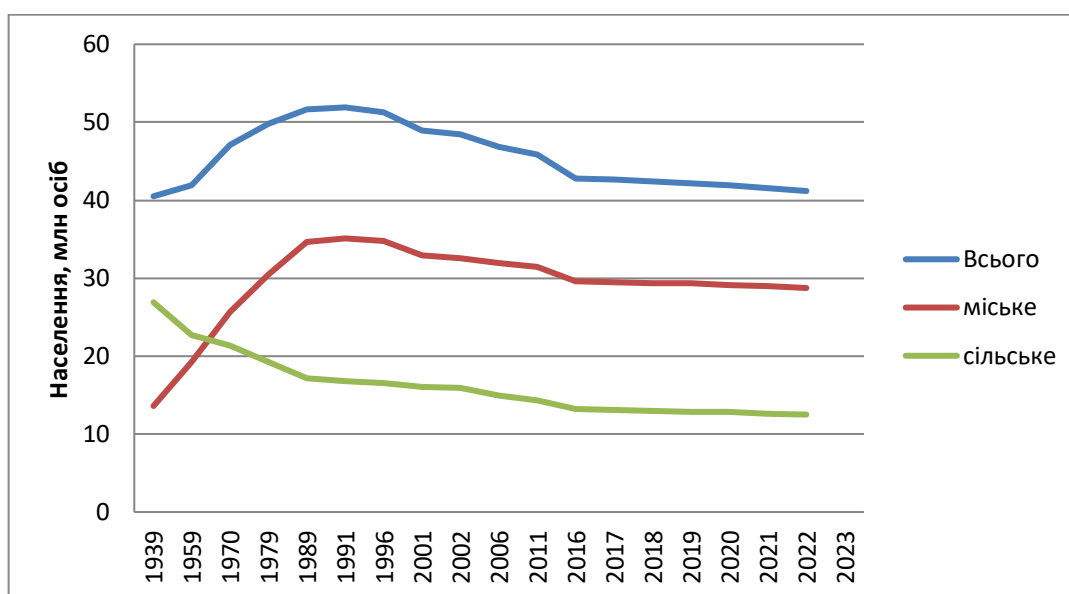

Рис. 2.9 Чисельність наявного населення в Україні 1939-2022 рр. [41]

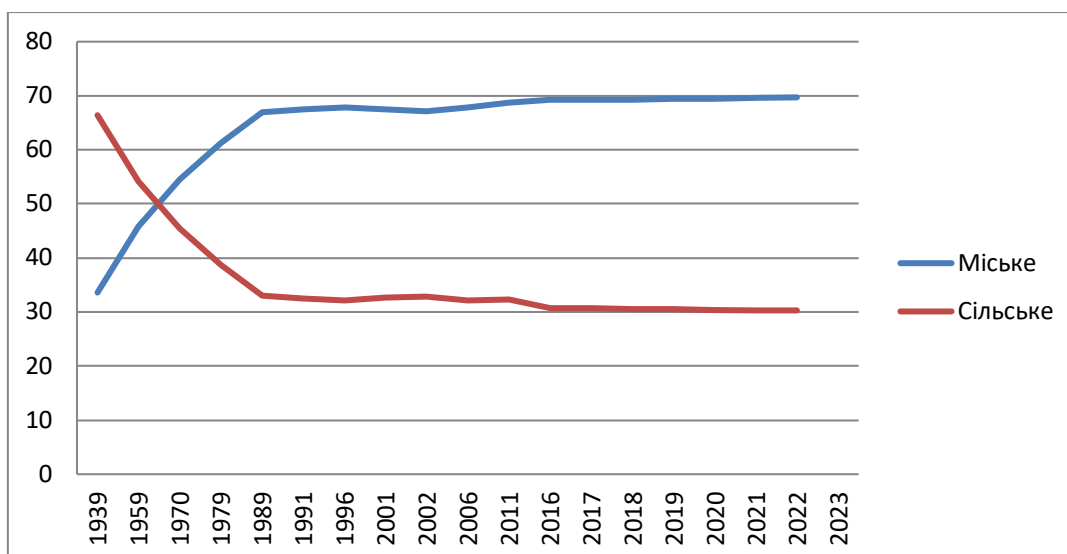

Рис. 2.10 Співвідношення міського та сільського населення, % [41]

Відтік населення з міст у приміські населені пункти - менші за розмірами міста або села називають субурбанізацією. Нині в Україні вже традиційною стала світова тенденція субурбанізації, коли заможне населення переселяється до приміської зони, де утворюються елітні котеджні містечка з наявною інфраструктурою (Конча-Заспа і Нові Петрівці - біля Києва, Золоті Ключі - поблизу Дніпра, Совіньюн - біля Одеси, Мамаївці - поблизу Чернівців тощо). [16]

Чисельність сільського населення в Україні постійно зменшується. Так, якщо його частка в 1939 р. становила 66,4 % усього населення України, то станом на 01.01.2022 р. – 30,3 %, що виникло внаслідок дуже низького природного приросту й відтоку молоді в міста. Сільське населення переважає переважно в Закарпатській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Тернопільській і Рівненській областях, тобто в західній частині України, де промисловість розвивалася повільніше, ніж на сході. Найменша частка сільського населення - у Донецькій (9 %), Луганській (13 %), Дніпропетровській (16 %) і Харківській (19 %) областях.

РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ

3.1 Аналіз навчальної програми з географії

Програму розроблено на підставі Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти (Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1392) з урахуванням Державного стандарту початкової загальної освіти (Постанова Кабінету Міністрів України від 20. 04. 2011 р. № 462) та відповідно до положень «Концепції Нової української школи» (2016 р.).

Таблиця 3.1

Теми шкільної програми, в яких вивчається географія населення

Розділ	Тема	Пропонований зміст начального предмета
6 клас		
Розділ I. Вступ до географії	Тема 1. Що вивчає географія	Географія як наука про Землю, її природу, населення, його господарську діяльність, взаємодію природи та людства. Значення географічних знань для життя та діяльності людини.
Розділ III. Оболонка землі	Тема 1. Літосфера – кам'яний панцир планети	Як рельєф місцевості впливає на розміщення населення, спосіб життя та світогляд людей;
	Тема 6. Антропосфера – середовище життя людини	Кількість населення Землі. Розселення людей на планеті. Карта густоти населення. Людські раси. Найбільші за площею та кількістю населення
7 клас		
Розділ II . Материка	Тема . Населення Африки.	Прабатьківщина людства. Раси і народи. Розміщення населення.
	Тема 4. Населення Південної	Раси та народи. Формування

	Америци.	сучасного населення.
	Тема 5. Населення Австралії.	Склад та розміщення населення.
	Тема 7. Населення і політична карта Північної Америки.	Особливості заселення Північної Америки. Сучасне населення.
	Тема 8. Населення і політична карта Євразії.	Расовий склад населення. Національний склад населення. Розміщення населення.
8 клас		
Розділ IV. Населення України та світу	Тема 1. Демографічні процеси та статеві-віковий склад населення світу та України	Кількість населення і чинники, які на неї впливають. Статеві-віковий склад населення світу й України. Тривалість життя населення. Механічний рух населення.
	Тема 2. Розселення	Густота населення світу й України. Міські та сільські населені пункти. Урбанізація. Міста й села України.
	Тема 3. Етнічний склад населення	Етноси. Найпоширеніші мовні сім'ї світу. Національний склад населення України.
	Тема 4. Релігійний склад населення	Релігійний склад населення світу й України.
	Тема 5. Зайнятність населення у світі та Україні	Трудові ресурси. Зайнятність населення в Україні.
Розділ V. Природа та населення свого адміністративного регіону	Орієнтовний план характеристики природи і населення свого адміністративного регіону.	

Варто зазначити, що зміст загальноосвітньої програми середньої освіти оновлено - це відповідь на виклики, що виникли у зв'язку з повномасштабним збройним нападом Російської Федерації на Україну.

У загальноосвітніх середніх навчальних закладах 8, 10 і 11 класів. Фундаментальні зміни навчальної програми з географії для пов'язані зі змінами поточної глобальної соціально-економічної та геополітичної ситуації у світі.

У розділі IV "Україна та населення світу" тема 1 "демографічні процеси, статеві-віковий склад населення світу та України" доповнюється питанням "біженці та внутрішньо переміщені особи". Тут вчитель повинен пояснити зміст

цих нових концепцій, навести приклади і, якщо є людина, яка отримала цей статус, необхідно залучити учня до обговорення. Географія міграції населення під час шкільного навчання, тобто тимчасового переміщення та виселення населення, представлена у 8, 10 та 11 класах. У звичайному режимі пропонується надавати нову актуальну інформацію про сучасний перехідний процес в Україні в контексті війни. Перш за все, слід зазначити, що загальна чисельність населення держави в даний час досягає 36,5 мільйонів, через величезний потік людей за кордон в результаті війни. Україна ніколи раніше не відчувала такої значної міграції населення. Навіть під час Другої світової війни переміщених осіб було значно менше. Люди йшли не в пошуках кращої долі, а щоб врятувати свої життя. Катастрофа війни знову змусила мільйони громадян покинути свої будинки для безпеки.

При вивченні третинного о сектора економіки (9. клас), особлива увага приділяється вивченню транспорту. Вчителі мають зосередити увагу учнів на важливій ролі Укрзалізниці у забезпеченні перевезення вантажів та евакуації населення. З 22 лютого по 14 травня 2022 року ці поїзди безкоштовно перевозили населення із зони бойових дій. Після цього дня з Покровська до Львова залишився лише єдиний потяг. За цей час було вивезено близько 3,8 мільйонів людей.

3.2. Методичні аспекти вивчення географії населення України у середній школі

Вивчення географії передбачає засвоєння учнями великого обсягу знань, розвиток пізнавальних здібностей, формування дослідницьких навичок. Для цього потрібно використовувати різні методи навчання, які дозволяють активізувати пізнавальну активність учня і зробити процес навчання більш цікавим і ефективним.

Серед методів викладання географії деможна виділити наступні основні групи: словесні, наочні, практичні та інтерактивні методи навчання.

Словесні методи навчання передбачають використання мови як основного інструмента для передачі знань та інформації. До них належать:

Розповідь є ефективним методом навчання географії населення України, оскільки дозволяє швидко та ефективно ознайомити учнів з новим матеріалом. Розповідь може використовуватися для викладу теоретичного матеріалу, а також для пояснення складних понять та явищ. На початку уроку можна розповісти учням про основні демографічні процеси, які вивчає географія населення. Під час вивчення нового матеріалу можна розповісти учням про особливості демографічної структури населення України. Наприклад, можна розповісти учням про вікову структуру населення України, національну структуру населення України, освітню структуру населення України та інші демографічні показники.

Бесіда є дозволяє активізувати пізнавальну діяльність учнів, розвивати їхні критичне мислення та вміння аргументувати свою точку зору. Бесіда може використовуватися для перевірки засвоєння матеріалу, для формування в учнів власних думок та поглядів, для розвитку у них навичок спілкування та взаємодії.

Під час бесіди можна використовувати *проблемне запитання* – це запитання, на які учні не можуть відповісти одразу. Вони спонукають учнів до роздумів та пошуку відповідей. Наприклад, можна поставити учням такі запитання: Чому в Україні спостерігається негативний природний приріст населення? Які фактори впливають на територіальну структуру населення України? Які демографічні проблеми існують в Україні?

Дискусія - це метод навчання, який передбачає обговорення з учнями проблемних питань. Дискусія може бути фронтальною, груповою або індивідуальною. Фронтальна дискусія передбачає обговорення питань з усіма учнями одночасно. Групова дискусія передбачає обговорення питань з групою учнів. Індивідуальна дискусія передбачає обговорення питань з одним учнем.

Наочні методи навчання передбачають використання наочних засобів навчання для кращого сприйняття учнями навчального матеріалу. До них належать:

Демонстрація дозволяє учням краще зрозуміти демографічні процеси та явища. Демонстрація може використовуватися для пояснення складних понять та явищ, для формування уявлень про територіальну структуру населення України, для розвитку уяви та творчих здібностей учнів.

Музейно-екскурсійний метод – це метод навчання, який передбачає відвідування учнями музеїв, виставок, інших закладів культури для вивчення географічних об'єктів та явищ. Учні можуть відвідати музей історії України, це допоможе їм дізнатися більше про історію та культуру України, а також про демографічні процеси, які відбувалися в Україні в різні історичні періоди. Музей народної архітектури та побуту, це допоможе їм дізнатися більше про традиційний спосіб життя українців, а також про демографічні процеси, які відбувалися в Україні в минулому. Можуть відвідати музей етнографії, це допоможе їм дізнатися більше про різні народи, які проживають в Україні, а також про демографічні процеси, які відбувалися в Україні в сучасний період.

Практичні методи навчання передбачають активну участь учнів у навчальному процесі. До них належать:

Практичні роботи - це метод навчання, який передбачає виконання учнями практичних завдань з метою закріплення та поглиблення знань, умінь та навичок. Учні можуть виконати практичну роботу з картографування демографічних показників України. Це допоможе їм краще зрозуміти територіальну структуру населення України. Учні можуть виконати практичну роботу з обробки статистичних даних про демографічні процеси в Україні. Це допоможе їм краще зрозуміти тенденції розвитку демографічних процесів в Україні.

Інтерактивні методи навчання на сьогодні є актуальним способом роботи викладача в аудиторії, тренера в групі та педагога в будь-якому освітньому закладі. Інтерактивні методи навчання, на відміну від традиційних, базуються

на активній взаємодії учасників навчального процесу, при цьому основна вага надається взаємодії слухачів між собою. Такий підхід дозволяє активізувати навчальний процес, зробити його більш цікавим та менш втомлюваним для учасників.

Рольова гра – вид навчальної діяльності, у якій учасники діють та спілкуються у межах обраних ними або заданих ролей, керуючись характером обраної ролі та логікою ситуації й середовища діяльності. Пропонуємо під час вивчення теми «Демографічні процеси та статеві-віковий склад населення світу та України» використовувати рольову гру «Інститут системних досліджень населення України». Учні розподіляються на групи відповідно до відділів названого інституту: «Історичний відділ», «Статистичний відділ», «Відділ з вивчення демографічної ситуації в Україні». Групи вирішують такі завдання:

1. Зробити висновки щодо тенденцій та причин змін загальної кількості населення України (для групи «Історичний відділ»).

2. Проаналізувати карту атласу «Населення України» (для групи «Статистичний відділ»).

3. Визначити суттєві ознаки понять «природний рух населення», «природний приріст», «відтворення населення», «депопуляція» («Відділ з вивчення демографічної ситуації в Україні»).

Метод «Пресс» використовується у випадках, коли виникають суперечливі думки з певної проблеми і учневі потрібно обрати чітко визначену позицію з обговорюваної проблеми та аргументувати її. Метод дає можливість навчитися формулювати та висловлювати свою думку з дискусійного, проблемного питання аргументовано, чітко, стисло. Пропонуємо використовувати при вивченні теми «Розселення» (у 8 класі), де учні аргументують свої позиції щодо дискусійного питання – відмінність між сільськими та міськими поселеннями за регіонами України.

Зазначені методи викладання економічної і соціальної географії України ми називаємо сучасними, тому що вони дозволяють вирішувати проблеми сучасної географічної освіти. На нашу думку, ці методи дають змогу учням

краще опанувати навчальний матеріал; вимагають більшої активності школярів, а значить – розвивають самостійність учнів, що є важливим для проблеми безперервної освіти; дозволяють висловлювати власну точку зору, слухати щодо неї аргументи, захищати власне бачення тієї чи іншої проблеми. У цілому ці методи є сприятливими для використання у 8-9-х класах, тому що відповідають як завданням курсу географії, так і психолого-віковим особливостям учнів.

3.3. Інтегрований урок географії та художньої літератури «Етнографічні групи українських Карпат»

Даний урок розроблений для 8 класу, рекомендовано його провести після вивчення теми «Етнічний склад населення України», щоб більш детально познайомитися з етнографічними групами українських Карпат, з їхніми традиціями, культурою, традиційним одягом, піснями.

Мета уроку: розвивати в учнів інтерес до української культури та традицій, виховувати почуття гордості за свою країну.

Тип уроку: урок-бесіда

Форма проведення: інтегрований урок (географія та художня культура)

Засоби навчання: ноутбук, мультимедійний проектор, атлас, підручник, віртуальний музей

Таблиця 3.2

Конструктор інтегрованого уроку географії та художньої культури для 8-го класу «Етнографічні групи українців»

Тривалість (хв.)	Пізнавальні завдання	Діяльність учителя	Діяльність учня
1. Організаційний етап			
2 хв.	Привітання з учнями, фіксація присутніх. Перевірка готовності до уроку	Доброго дня, дорогі учні. Рада Вас бачити на сьогоднішньому уроці, надіюся Ви прийшли з гарним настроєм.	Учні вітаються та готуюся до уроку

2. Вступна бесіда			
3 хв	Вчитель починає урок з розповіді про Карпати, щоб зацікавити учнів на подальшу роботу	Сьогоднішній урок - це невелика подорож у чарівний світ українських Карпат, де в кожному повороті гір, в кожній хвилині течії річки криється багатство нашої культури та традицій. Вирушаємо у захоплюючу подорож вивчення етнографічного складу цього неповторного куточка нашої батьківщини. Цей урок — це шанс зануритися в світ Карпатської краси, відкрити для себе таємниці гір та річок, вивчити традиції і звичаї тих, хто живе серед високих вершин та зелених лісів. Ми разом вирушимо у серце цього унікального регіону, де кожен камінь має свою історію, а кожен звук річки чекає, щоб розповісти про життя у гірській обителі. Будемо вивчати колорит та особливості етнографії цього неповторного краю.	Учні слухають
3. Повідомлення теми та мети уроку			
5 хв	Повідомлення теми уроку Повідомлення мети уроку	Отож запишіть будь ласка в зошит тему нашого уроку: «Етнографічний склад населення українських Карпат» Мета нашого уроку: Дослідити різноманіття етнографічного складу населення Карпат. Розкрити унікальні особливості та традиції різних регіонів. Зрозуміти, як етнографічний розмаїття формує національну ідентичність.	Учні записують тему уроку
5. Виклад основного матеріалу			

На уроці вчитель та учні проводять бесіду про те з яких жанрів культури ми можемо дізнаватися інформацію про етноси. На даному уроці учні розповідають про українську літературу, фільми та живопис.

На минулому уроці ми з Вами домовилися, що будемо вивчати найвідоміші етноси які знаходяться в Карпатському регіоні. Перш ніж почати їх досліджувати давайте намалюємо на карті ареали їхнього проживання.

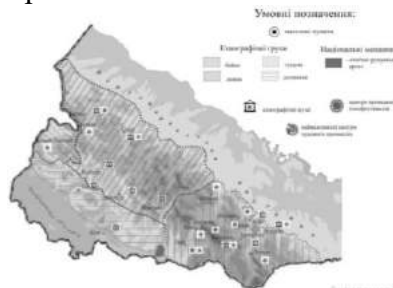

Рис. Етнографічні особливості гірської місцевості Українських Карпат (за М.Дністрянським)

На карті позначено ареали проживання найбільших етнографічних груп: бойки, лемки, гуцули, долиняни. А також прошу зазначити собі розташування етнографічних музеїв та найважливіших центрів художніх промислів.

Отож, розпочнемо знайомство з етнографічною групою, про яку я впевнена всі чули, а саме етнографічна група – гуцули.

Гуцули

З давних часів карпатські гуцульські села славились своїм умінням не лише виживати у горах, смачно готувати, але й вишивати, вирізати з дерева, переробляти вовну та виготовляти теплий одяг для побуту, а їх пісні та танці, відрізняють та підкреслюють їх культуру, серед жителів інших територій Карпат та країн. Створюючи свій неповторний гуцульський смак.

А також давайте перенесемося в Карпати та послухаємо як звучить трембіта.

(Розповідь супроводжується

Учні малюють контурну карту

Учні слухають звук трембіти та дивляться фото на проекторі Карпат

		<p><i>фотографіями на слайді та грає тремюїта)</i></p> <p>Метод «Бесіда»: Отож ми з Вами домовлялися, що на урок кожен з Вас підготує цікаві розповіді, в яких жанрах української культури згадують гуцули, отож давайте розпочнемо з української літератури.</p>	<p>Учень 1: М.Коцюбинський «Тіні забутих предків» Роман, в якому автор описує гуцульське суспільство та його спільноту в контексті трагедії національної історії.</p> <p>Учень 2: Яскраві карпатські враження від суворої краси гір та їхніх мешканців (гуцулів і бойків) подарували Іванові Франкові натхнення до написання багатьох чудових творів – від повісті «Захар Беркут», дія якої відбувається у Тухольській долині, до численних «гуцульських» текстів – «Гуцульський король», «Терен у нозі», «Як Юра Шикманюк брів Черемош».</p> <p>Учень 3. У новелі "Битва" О. Кобилянська відтворює реальні історичні факти – вирубування лісів, що</p>
		<p>Дякую, за цікаві розповіді. Ми можемо побачити, що етнічні групи, а також про населення, побут, традиції, долю українського народу ми можемо дізнатися з</p>	

		<p>творів, віршів наших письменників. Але також про життя населення в українських Карпатах, можна подивитися фільми, прошу розповісти про ці фільми.</p>	<p>особливо активно здійснювалося під кінець 19 століття на Буковині внаслідок зростання попиту в Європі на деревину, потрібну на будівництві. Зростання міст, модернізація і урбанізація загалом підсилювали грабіжницьке ставлення до навколишнього середовища, вели до руйнування природи і обезліснення Карпат. Саме наприкінці 19 століття значно зростає товарообіг між Німеччиною і Буковиною, а серед основних товарів, які поставляються з карпатського регіону, домінують деревина і речі, виготовлені з дерева.</p> <p>Учень 4: Нещодавно я ходив на фільм, про одного із найвідоміших гуцулів Олексу Довбуша. Події фільму відбуваються в Карпатах на початку 18 століття. Жорстоке правління польської шляхти змушує гуцулів тікати в гори. Двоє братів, Олекса та Іван Довбуші, опиняються поза законом і стають опришками. У пошуках помсти панам за вбивство батьків Довбушів брати стають ворогами один одному. Один прагне грошей, другий —</p>
--	--	--	---

		<p>Дякую за доповідь про фільми. Отож можемо домовитися з класом та всім разом піти подивитися фільм про Олексу Довбуша.</p> <p>Ще одним з відомих жанрів художньої культури є живопис. Я підготувала для Вас ілюстрації на яких зображені етноси які проживають в Карпатах, отож давайте подивимося, та визначимо, які в них відмінності.</p> <p>Рис. Гуцульщина (автор Роман Свередюк)</p>	<p>справедливості. Гуцули починають повстання, яке очолює Олекса. Шляхта робить усе можливе, аби знищити Довбуша.</p> <p>Учень 5. Мені сподобався фільм «Гуцулка ксеня». До карпатського селища Ворохта, в якому проживає найкрасивіша гуцулка на ім'я Ксеня, прибувають колишні односельці, а нині - американські емігранти, щоб знайти наречену для молодого Яро. Він отримує у спадок від свого діда один мільйон доларів за умови, що візьме заміж справжню українку.</p>
--	--	--	---

		 <p>Рис. Бойківщина (автор Зеновій Кириченко)</p> <p>Рис. Лемківщина (автор Микола Коваль)</p> <p>Вчитель може продемонструвати більше фото пейзажу або ж національного одягну, і разом з учнями аналізувати.</p>	Учні розглядають фото, та висловлюють свої думки.
6. Підведення підсумків уроку			
5 хв	Організування діяльності учнів під час дискусії, для формування сприятливої атмосфери та поваги до думки інших.	Дякую, Вам за цікаві розповіді. Вчитель може задати питання: - розкажіть про який етнос Вам було найцікавіше дізнатися? - у якому жанрі на вашу думку найбільше інформації подано про етноси? - який жанр сподобався найбільше особисто Вам?	Учні висловлюють власні думки
7. Домашнє завдання			
2 хв	Повідомлення домашнього завдання	Описати за допомогою яких методів, жанрів культури ми можемо дізнаватися інформацію про етноси.	Учні записують домашнє завдання

3.4. Інтегрований урок географії та інформатика «Демографічні процеси України та світу»

Даний урок розроблений для 9 класу, рекомендовано провести його для закріплення теми «Демографічні процеси і статеві-вікова структура України та світу»

Мета уроку: сформувати знання про кількість, статеві-вікову структуру населення, розвивати логічне та абстрактне мислення, формувати навички

роботи з таблицею в ППЗ Word. Excel, інтерес до предмета засобами комп'ютерної техніки

Тип уроку: урок-дискусія

Форма проведення: інтегрований урок (географія та художня культура)

Засоби навчання: комп'ютерна техніка, підручник, проектор, атласи

Таблиця 3.3

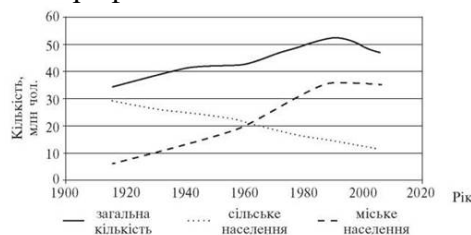
Конструктор інтегрованого уроку географії та інформатики для

8-го класу

«Демографічні процеси України та світу»

Тривалість (хв.)	Пізнавальні завдання	Діяльність учителя	Діяльність учня
1. Організаційний момент			
1 хв.	Привітання з учнями, фіксація присутніх. Перевірка готовності до уроку	Доброго дня, дорогі учні. Рада Вас бачити на сьогоднішньому уроці, надіюся Ви прийшли з гарним настроєм.	Учні вітаюся та готуюся до уроку
2. Актуалізація опорних знань та підготовка учнів до засвоєння учнів нових знань			
3 хв	Перевірка учнів на знання попереднього матеріалу	<p>Прийом «Асоціація»</p> <ul style="list-style-type: none"> - підібрати асоціацію до терміна «населення» - очікувана відповідь (люди, кількість, народженість...) <p>Прийом «Бліцопитування»</p> <ul style="list-style-type: none"> - наведіть приклад країни з великим населенням? - наведіть приклад країни з малим населенням? - наведіть приклад за допомогою яких методів досліджують чисельність населення - як Ви думаєте кого більше у світі чоловіків чи жінок? - як Ви думаєте від чого залежить кількість населення? - наведіть приклад чинників зниження кількості населення - за допомогою яких засобів можна відобразити кількість населення? 	Учні відповідають на запитання вчителя
3. Повідомлення теми та мети уроку			

2 хв	Вчитель повідомляє тему та мету уроку	<p>Тема сьогоднішнього уроку «Демографічні процеси України та світу»</p> <p>Метою нашого уроку є розвивати навички роботи з географічними інформаційними системами (ГІС), інтерактивними картами, статистичними порталами тощо. Вміння знаходити, обробляти та представляти інформацію за допомогою інформаційних технологій.</p>	Учні записують тему та мету уроку
4. Мотиваційна діяльність			
2 хв	Вчитель мотивує учнів перед уроком	<p>Сьогоднішній урок я бажаю почати уривком вірша українського поета В.Симоненка</p> <p><i>Ти знаєш, що ти – людина?</i> <i>Ти знаєш, що ти – людина?</i> <i>Ти знаєш про це чи ні?</i> <i>Усмішка твоя – єдина.</i> <i>Мука твоя – єдина.</i> <i>Очі твої – одні.</i></p>	Учні слухають
5. Виклад основного матеріалу			
30 хв.		<p>Зараз, в цивілізованих країнах, ми вважаємо, що найбільша цінність – це людина. Країна може стати багатогою і розвиненою, коли в ній є інтелектуально розвинені і творчі люди, які є основним ресурсом країни. Тому інформація про населення кожної країни дуже важлива. На сьогоднішньому уроці ми розглянемо тему «Зміна кількості населення України».</p> <p style="text-align: center;">I. Кількість населення</p> <p>Приєм «Мікрофон»: Проаналізувати графік і зробити висновки, як змінювалася кількість населення з 1920 по 2020 рік.</p> <p>Відповідаю той в кого «Мікрофон»</p>	Очікувана відповідь учня: Впродовж останнього десятиліття кількість населення України скорочується. Його кількість насамперед залежить від рівня народжуваності та

		<p>Дослідницька лабораторія: Попрошу всіх відкрити папку «Порівняльна характеристика», на основі даних кількість народжених та кількість померлих побудуйте стовпчикову діаграму.</p> <p>Проаналізувавши діаграму ми бачимо, що кількість померлих збільшується .</p> <p>II. Проблема народжуваності Метод «Прес»: - висловіть свою точку зору, чому так стається; - обґрунтуйте її та зробіть висновок; Питання: як Ви думаєте скільки дітей буде у вашій сім'ї і які економічні фактори будуть впливати на це?</p>	<p>смертності, сьогодні одна жінка в середньому має одну дитину.</p> <p>Учні виконують завдання.</p> <p>Очікувана відповідь учня: Якщо моя праця як кваліфікованого спеціаліста буде достойно оплачуватися, а держава у свою чергу виплачуватиме належну грошову допомогу, то в моїй сім'ї буде двоє дітей, цього досить для того, щоб населення України не зменшувалося.</p> <p>Зниження народжуваності пов'язане ще й з такими факторами, як зміна соціального стану жінки. Залучення жінок у суспільне виробництво змушує їх обмежувати число народжень, тому що робота разом із сімейними обов'язками різко збільшує навантаження на організм. Дослідження</p>
--	--	---	--

		<p>III. Демографічні проблеми. Дослідницька лабораторія: Зараз ми будемо порівнювати показники народжуваності, смертності та природного приросту в різних регіонах України. Після виконання цього завдання ми проаналізуємо причини контрастів у природному прирості західних і східних областей, а також причини. Для виконання цього завдання відкрийте файл «Загальні коефіцієнти народжуваності та смертності, природного приросту України». А також зауважте на примітки, Червоним кольором виділено області, де народжуваність менша за смертність на десять і більше осіб на 1 тис. жителів; синім кольором виділено області, в яких народжуваність менша за смертність на п'ять і менше осіб на 1 тис. жителів.</p> <p>Отже давайте проаналізуємо ці відмінності</p>	<p>свідчать про те, що жінки з вищою освітою мають меншу кількість дітей, ніж з початковою. Підвищення рівня життя призводить до зниження народжуваності.</p> <p>Очікувана відповідь учня: Демографічні процеси в Україні характеризуються низьким рівнем народжуваності, високою смертністю та негативним природним приростом, у країні відбувається депопуляція. На це впливає екологічна ситуація. До числа з високою смертністю належать області, що</p>
--	--	--	--

			<p>постраждали від аварії на Чорнобильській АЕС, як для Чернігівської, так і для Сумської, Житомирської та Київської обл. характерні високі показники смертності. Складна екологічна ситуація характерна і для деяких індустріальних центрів сходу України.</p>
6. Підведення підсумків уроку			
5 хв		<p>Метод «Тестування»: Учнів попрошу відкрити документ в Excel під назвою «перевірка знань», та навпроти кожного питання написати відповідь і зберегти Приклад питань: - Природний рух населення визначають (народжуваність і смертність); - Різне збільшення населення внаслідок стрибкового зростання народжуваності (демографічний вибух); - ООН рекомендує проводити переписи один раз на (10 років) - Явище, при якому смертність вища за народжуваність, має назву (допопуляція); - За часів незалежності був проведений єдиний перепис населення у (2001 році)» - Сукупність людей, які постійно живуть на певній території, називають (населенням).</p>	Учні виконують тести
7. Домашнє завдання			
2 хв.	Вчитель повідомляє домашнє завдання, розповідає алгоритм виконання	Скласти проект на тему «Демографічний щоденник моєї родини» скласти карту хто звідки і куди емігрував, скласти сімейне дерево, придумати герб родити, та характеристику родини. На виконання проекту виділяється місяць часу.	Учні записують домашнє завдання.

3.5. Експерсії для учнів: методичні рекомендації

В сучасному освітньому середовищі, де акцент робиться на інтерактивності та практичних знаннях, експерсії стають важливим елементом навчання. Цей розділ магістерської роботи розглядає експерсії як ефективну та захопливу форму навчання географії населення в середній школі. Експерсії не лише дозволяють учням відвідувати нові місця та поглиблювати свої знання, але й надають можливість навчатися в контексті реальних ситуацій. Під час експерсій, учні отримують можливість застосувати теоретичні знання у практичних умовах, що сприяє засвоєнню матеріалу та розвитку аналітичного мислення.

Експерсії можуть бути спеціально спроектовані для вивчення аспектів географії населення. Наприклад, відвідання місцевих сільських та міських об'єктів, де можна вивчати розподіл населення, його зайнятість, соціокультурні особливості та етнічні групи. Вивчення географії населення через експерсії розширює можливості учнів побачити вивчені концепції у реальному житті. Вони можуть спостерігати густину населення в різних частинах міста, розуміти вплив соціально-економічних чинників на розподіл населення та вивчати різноманітні культурні особливості.

На прикладі регіону у якому я проживаю (Дубенщина), можна розробити експерсію для учнів 8 класу, які вивчають тему населення свого регіону, щоб краще закріпити вивчений матеріал. Це одноденна експерсія (таблиця 3.4), яка сприятиме вивченню населення, побуту, традицій рідного краю.

Дубенщина славиться своїм історичним минулим, пам'ятками архітектури і, найголовніше, людьми, які тут живуть, обробляють землю, виховують дітей, захищають територію від ворогів і примножують багатство. Територія району довгий час була заселена, про що свідчать археологічні дослідження, проведені з 1930 року.

Екскурсія :географія населення Дубенщини: вивчення його історії та сучасності

№	Об'єкт	Локація	Характеристика
1	Етнопарк «Ладомирія»	м. Радивилів, вул. Шкільна, 1	Музей під відкритим небом (скансен) – важлива частина етнопарку. Тут розташовані зразки житлових будинків та господарських приміщень українців, починаючи з початку ХІХ століття. Зокрема, волинські хати 200-літньої і 100-літньої давнини, гуцульська хата, шпіхір, кліть. Можна дізнатися як про особливості будівництва, так і ознайомитися з відтвореними автентичними інтер'єрами помешкань, дізнатися більше про побут волинян. У виставковій залі побачити десятки відтворених автентичних костюмів, а після цього можна і приміряти дещо з вбрання, і, під наглядом екскурсоводів, спробувати себе в ролі ткалі, попрацювавши за справжнім верстатом. Після насиченої подорожі в Аустерії – автентичної кав'ярні, де можна поласувати стравами, що були адаптовані з давніх, майже забутих рецептів волинян.
2	Радивилівський історичний музей	м. Радивилів, вул.Кременецька, 24	У Радивилівському історичному музеї представлені експозиції, присвячені історії та етнографії Радивилівщини. Також експонуються роботи місцевих народних майстрів: художників, скульпторів, різьбярів.
3	Велика синагога Дубно	м. Дубно, вул.. Кирила та Мефодія, 23	Дубенська Велика синагога збудована в ХVІ сторіччі. Зазнала реконструкції у ХVІІІ столітті після руйнувань під час Визвольної війни Богдана Хмельницького. До середини ХІХ століття в Дубно була найбільша в Луцькому повіті єврейська громада, яка процвітала завдяки ярмаркам "Дубенські контракти", що регулярно проводилися в місті. Діяло 15 синагог та молитовних будинків, а також єврейська друкарня. Дубенська Велика синагога сильно постраждала під час Першої світової війни, але збереглася до наших днів.
4	Дубенський замок	м. Дубно, вул. Замкова, 7А	Замок князів Острозьких ХV ст. в м. Дубні – один із найстаріших замків України, який до

			<p>цього часу несе у собі риси середньовіччя (суворі мури, підземелля зі склепіннями) та парадного стилю (оздоблені ліпниною зали). Дубенський замок ніколи не був узятий приступом, оскільки був міцно укріплений 73-ма гарматами й надійно захищений річкою Іквою з її багатокілометровими заплавами. Під стінами замку ламалися татарські списи і шведські шаблі. Тут зберігалися незліченні багатства трофеїв: коштовний посуд, книги, картини, ікони, зброя і захисне озброєння, хутра тощо.</p>
--	--	--	---

Екскурсія "Географія населення міста Дубно" надає учням можливість не лише дізнатися про історію свого рідного міста, але й розуміти важливість географічних аспектів у формуванні та розвитку його населення. Ця екскурсія стимулює інтерес до вивчення місцевої історії та розуміння того, як минуле впливає на сучасність.

ВИСНОВКИ

Географічне пізнання світу відбувалося впродовж людської діяльності. Для того щоб вижити, необхідними стали знання про населення суміжних територій, його способів життя, звички і характер господарювання. З утворенням перших держав виникла потреба у знаннях про кількість і структуру населення. Значним поштовхом для вивчення географії стали Великі географічні відкриття, коли мандрівники описували нові землі та людей, що їх населяли. Географія населення в Україні зародилася у XVII-XVIII. Значний внесок у розвиток зробили В. Садовський, О. Степанів. У Львівському університеті географії населення почала зароджуватися з 1882 році, з існування кафедри географії. На сучасному етапі значний вплив на розвиток географії населення України мають такі науковці як А. Доценко, М. Дністрянський, Ф. Заставний, Я. Олійник, О. Шаблій, О. Заставецька, Л. Заставецька, К. Мезенцев, І. Гудзеляк.

Географія населення відноситься до суспільної географії, яка є однією з основних дисциплін за структурою професора О. Шаблія.

Система географічних понять у формі термінів утворює фундамент географічної освіти в школі. Важливе місце в цій системі відводиться соціально-економічним термінам і поняттям, серед яких центральне місце посідають ті, що відносяться до географії населення та поселень. Аналіз шкільної програми з географії дозволяє виділити теми (8 клас), вивчення яких потребує знання досить великої кількості термінів і понять, а саме: «Кількість населення у світі та Україні. Чинники, що впливають на кількість населення: природний рух, міграції. Зміна кількості населення у світі та Україні»; «Трудові ресурси і зайнятість»; «Урбанізація». Тож під час проходження цих тем вчителю необхідно зробити особливий наголос на опанування учнями термінології. Щоб краще вивчати поняттєво-термінологічний апарат учня можна запропонувати створювати інтелект-карти, щоб краще опанувати терміни.

Щоб досліджувати географію населення запропоновано використовувати такі методи як: метод спостереження, картографічний метод, комп'ютерне створення карт, статистичний, історичний, порівняльний, метод системного аналізу, геоінформаційний метод.

При вивченні географії у середній школі варто звертати увагу на компетентності які заложені у сучасній програмі НУШ. Дані компетентності можна інтегрувати при вивченні географії населення, а саме: спілкування державною та іноземною мовами, використовувати математичний підхід, інформаційно-цифрову компетентність, вміння вчитися впродовж життя, ініціативність та підприємливість, обізнаність та самовираженість у сфері культури, екологічна грамотність.

На уроках географії важливим є формування статистичної грамотності в учнів. Серед найбільш вживаних статистичних даних відзначимо показники: чисельності/кількості населення та окремих його груп, структури (демографічної, етнічної, зайнятості та ін.), інтенсивності процесів (демографічні коефіцієнти, темпи росту та темпи приросту). На курс географії України у 8-му класі покладено завдання сформулювати фундаментальні демографічні поняття: «природний рух», «народжуваність», «смертність», «статеві-вікова структура», «тривалість життя», «демографічна політика». На вивчення населення за відведеної програмою час учні повинні опрацювати статистичний матеріал, встановити причинно-наслідкові зв'язки щодо виокремлення особливостей типів відтворення населення, аналізувати факти щодо якісних і кількісних характеристик населення світу та України.

Під час вивчення міграції населення, варто звернути увагу на такі види переміщення як: внутрішні переміщення всередині країни, незаконне вивезення українських громадян до РФ. Від 24 лютого 2022 року з України виїхало близько 6,7 млн осіб, а це близько 24-33% населення України. Змінилася статево-вікова структура та розміщення, щільність населення. Згідно нової реформи від 23 липня 2023 року в Україні змінилася класифікація населених пунктів, відмінився такий тип поселення, як селище міського типу. Населені

пункти з чисельністю понад 10 тисяч є містами, населені пункти в яких проживає понад 5 тисяч є селищами, всі інші є селами. Для України притаманне зростання кількості міських жителів. До повномасштабного вторгнення найбільш урбанізовані були східні регіони, після того як відбулася евакуація населення, ситуація змінилася.

Аналіз навчальної програми показав що тема населення розпочинає вивчатися у 6 класі, у 7 класі населення вивчається поверхневого кожного материка, найбільша увага географії населення України є у 8 класі. З початком війни в програму були внесені деякі зміни та додалися нові терміни.

Під час вивчення варто застосовувати словесні, наочні практичні та інтерактивні методи. Варто їх поєднувати для більш ефективного навчання.

Важлими є проведення міжпредметних уроків, як показала практика вивчення географії населення України можна поєднати з іншими предметами, художня культура, музика, українська література, хімія, біологія та інформатика.

Також варто не забувати про позаурочні заходи, цікавим може бути проведення екскурсії по регіону свого проживання, аби учні краще познайомилися з етнографічними особливостями свого регіону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Анісімова Г.М., Молнар Й.Й., Молнар Д. С.С.* Географія населення: курс лекцій. – Ужгород: СП ПоліПрінт, 2012. – 212 с
2. *Безгодова Н.* Співвідношення понять термінологія – професіоналізм – номенклатура. // Вісник Львів. ун-ту. Серія Філол. 2004. Вип. 34. Ч. I. С. 458–463.
3. Вплив міграції на соціально-економічну ситуацію в Україні : аналіт. доп. / [В. Потапенко, А. Головка, О. Валевський та ін.] ; за ред. В. Потапенка. – Київ : НІСД, 2023. – 33 с. – <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.01>
4. *Влах М.* Історія географії: навч. посіб. // Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2018. – 338 с.
5. *Влах М. Р.* Головні проблеми розвитку суспільно-географічної термінології // Історія української географії та картографії : зб. матер. Четвертої міжнар. наук. конф., присвяч. 110-літньому ювілею проф. Володимира Кубійовича (Тернопіль, 18–19 листопада 2010 р.). – Тернопіль, 2010. – Ч. I. – С. 89–92.
6. *Влах М.* Географія населення: словник-довідник // Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 241 с.
7. Географія. Методичний посібник для онлайн та офлайн-навчання. 6-11 класи / Г.Д. Довгань. - Харків: Вид-во "Ранок", 2020. - 64 с.
8. *Гудзеляк І. І.* Географія населення : навч. посіб. – Львів: Видав. Центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2019. – 256 с.
9. *Гудзеляк І.І.* Електронні статистичні бази даних населення // Регіон – 2022: стратегія оптимального розвитку: матеріали міжнародної науковопрактичної конференції (м. Харків, 24 листопада 2022 р.) / Гол. ред. колегії Л.М. Немець. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2022. – С. 89–91.

10. Гудзеляк І. Дослідницький метод вивчення географії населення у закладах вищої освіти / Географічна освіта і наука: виклики і поступ: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 140-річчю географії у Львівському університеті (м. Львів, 18–20 травня 2023 р.) відповід. Редактори В. Біланюк, Є. Іванов. У 3-ох томах. Львів: Простір-М, 2023. Том 1. С. 133–136.
11. Гудзеляк І. І. Актуальні напрямки наукового дослідження міграції населення // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Міграційні процеси в умовах поліетнічного середовища регіону : зб. наук. праць / НАН України; Ін-т регіон. досліджень ; відп. ред. Є. І. Бойко. – Львів, 2009. – Вип. 6 (80). – С. 145–149.
12. Гудзеляк І. Вплив демографічної політики на процеси народжуваності в Україні // Вісник Львівського університету. Серія географічна. - 2011. - Вип. 39. - С. 122-130.
13. Гудзеляк І. І. Навчальна дисципліна «Географія населення світу» у професійній підготовці учителів географії // Актуальні питання у сучасній науці (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія Економіка», Серія «Державне управління», Серія «Техніка», Серія «Історія та археологія»): журнал. № 8(14) 2023. С. 791–803. (категорія Б з педагогіки (спеціальність - 014 Середня освіта), Index Copernicus) [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-8\(14\)-791-803](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-8(14)-791-803).
14. Гудзеляк І. У. Стефаник Старіння населення України // Часопис соціально-економічної географії. - 2014. - Вип. 16. - С. 89-94.
15. Демографічний щорічник України. – Режим доступу: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/13/Arch_nasel_zb.htm
16. Доценко А.І. Сільське розселення в Україні: динаміка та структура. – К.: НАН України, РВПС України, К.: «Фенікс», 2010.
17. Доценко А.І. Територіальна організація розселення (теорія та практика). – К.: НАН України, РВПС України, К.: «Фенікс», 2010.

18. Дидактика вищої школи : навч. посіб. // О. О. Біляковська, І. Я. Мицишин, С. Б. Цюра. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. – 360
19. *Дністрянський М. С.* Етногеографія України : навч. посіб. // Львів : Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 230 с.
20. Економічна і соціальна географія світу : Навч. посібник / За ред. Кузика С. П. Львів: Світ, 2002.
21. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014р. №1706-VII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>. [The Law of Ukraine “On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons” dated 20.10.2014. No. 1706-VII. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>
22. *Заставецька О.В., Заставецький Б.І., Ткач Д.В.* Географія населення України: Навч. посібник. – Тернопіль, 2007.
23. *Заставний Ф. Д.* Населення України. – Львів, 1993.
24. *Зінич В.Т.* Сучасні етнодемографічні процеси в Україні. – К.: РВПС України НАН України, 2004.
25. Інструктивно-методичні рекомендації щодо організації освітнього процесу та викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2022/2023 навчальному році – Режим доступу: https://osvita.ua/doc/files/news/875/87596/Dodatok_14_IMR_2022-2023_Geografiya.pdf
26. *Корж О. В.* Курс лекцій з демографії. – Тернопіль: Інфотехцентр, 1998.
27. *Коберник С. Г.* Географія (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закл. заг. серед. освіти / С. Г. Коберник, Р. Р. Коваленко. – Кам’янець-Подільський : Абетка, 2018. – 256 с. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://xn--e1ajqk.kiev.ua/wp-content/uploads/2019/12/Kobernik-S.-G.-Geografiya-10-klas.pdf>.

28. *Криловець М. Г.* Виховний потенціал учителя / // Вісник Глухівського державного педагогічного університету. – Серія: Педагогічні науки. – Глухів : ГДПУ, 2007. – Вип. 10. – С. 13–15
29. *Лаврук М.М.* Методика навчання географії: практична і самостійна робота студентів: навчаль-но-методичний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 136 с.
30. *Маєвська Л. М.* Модель підготовки майбутнього учителя до етнокультурного виховання молодших школярів / Л. М. Маєвська. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua>.
31. *Маслова Н. М.* Сучасні освітні технології у викладанні географії : навч.-метод. посіб. для студ. вищих пед. навч. закл. // – Кропивницький, 2019. – 101 с.
32. Методика розроблення та впровадження інтегрованих курсів за вибором з географії та економіки в гімназії та ліцеї : методичний посібник. [Електронне видання]//Назаренко Т., Криловець М., Яценко В., Логінова А., Часнікова О. – Київ : Педагогічна думка, 2023. – 144 с.
33. *Мельник І.Г.* Методичні аспекти формування статистичної грамотності учнів під час вивчення географії населення в школі . Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки». 2020. – 99-109 с. URL: <https://gj.journal.kspu.edu/index.php/gj/article/view/305/292>
34. *Мельник І.Г.* Формування в учнів понятійно-термінологічного апарату географії населення. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2018. – 265-273. Режим доступу: <https://gj.journal.kspu.edu/index.php/gj/article/view/236/230>
35. Методика навчання географії (теоретичний аспект) : зб. наук. праць. – Кам’янець-Подільський : ТОВ “Друкарня “Рута””, 2017. – 214 с.
36. Медіаграмотність на заняттях з географії. Навчальне видання / Філончук Зоя. За редакцією Волошенюк О., Іванова В. — Київ: АУП, ЦВП, 2020. — 73 с., іл.

37. Мотивація навчальної та пізнавальної діяльності учнів на уроках географії у 6–10 класах : методичні рекомендації / навч.-метод. посіб. Для учителів географії. – Жовква, 2013. – 95 с.
38. Офіційний сайт Міжнародної асоціації з вивчення вимушеної міграції. URL: <http://iasfm.org>. [Official website of the International Association for the Study of Forced Migration. Retrieved from: <http://iasfm.org>]
39. Офіційний сайт Міжнародної організації з міграції. Режим доступу: iom.org.ua. [Official website of the International Organization for Migration. Retrieved from: iom.org.ua]
40. Панасюк О. В. Мотиваційні компоненти освітньої діяльності при викладанні географії //– 10 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.yakaboo.ua/ua/mif-pro-motivaciju.html?gclid>
41. Пістун М. Д. Теоретичні основи суспільної географії. – К., 1996.
42. Проектні технології в курсі шкільної географічної освіти : з досвіду роботи вчителя географії Новоукраїнського ліцею № 6 Новоукраїнської міської ради Кіровоградської області Гальченко Лариси Володимирівни // уклад.: Л. М. Хлань. Кропивницький: КЗ «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського», 2023. - 40 с.
43. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII : станом на 2 лип. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
44. Садовнікова Г. В. Співвідношення категорій концепт, поняття і значення у когнітивному термінознавстві. Вісник КНЛУ. Серія Філологія. Т. 17. № 1. 2014. С. 156–164.
45. Самойленко В.М. Дидактика географії: монографія (електронна версія). К.: Ніка-Центр, 2013. 570 с.
46. Седова С. І. Використання інформаційних технологій на уроках географії // Географія. – 2004. – № 9. – С. 23–27.
47. Ситуація з біженцями в Україні / Портал оперативних даних про біженців УВКБ ООН. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

48. Статистичний щорічник України. – Режим доступу: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/01/Arch_zor_zb.htm
49. *Топчієв О. Г.* Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: навч. посібник // – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
50. *Федій О.* Демографічна політика у шкільному курсі географії. Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. 2018. № 22. С. 198–202.
51. *Шаблій О. І.* Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2001.
52. *Шаблій О. І.* Основи загальної суспільної географії. Підручник. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003.
53. *Шевчук Л.Т.* Соціальна географія : наук. посіб. Київ : Знання, 2007. 349 с.
54. Hill Kulu, Sarah Christison, Chia Liu, Júlia Mikolai. The War and the Future of Ukraine's Population. 2022 – Режим доступу: <http://migrantlife.wp.st-andrews.ac.uk/files/2022/03/The-War-and-the-Future-of-Ukraines-Population.pdf>